

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТІНІҢ ЖАНЫНДАҒЫ
МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ АКАДЕМИЯСЫ

Басқару институты

қолжазба құқығында

Жусупов Акжол Болатович

**МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ АЗАМАТТАРҒА ҚОЛАЙЛЫ ОРТА
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫ ЖЕТІЛДІРУ**

«7M041 Бизнес және басқару» дайындық бағыты бойынша
«7M04122 – Өңірлік даму» білім беру бағдарламасы

Бизнес және басқару магистрі дәрежесін иелену үшін магистрлік жоба
(зерттеу)

Ғылыми жетекші: _____ Жаумитова М.Д. PhD

Жоба қорғауға жіберілді: « _____ » _____ 2024 ж.

Басқару институтының директоры _____ Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор

Астана, 2024

МАЗМҰНЫ

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР.....	...3
БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР.....	...4
КІРІСПЕ.....	...5
1 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ АЗАМАТТАР ТУРАЛЫ.....	...8
1.1 Мүмкіндігі шектеулі азаматтарға қолайлы орта қалыптастыру бойынша еліміздің әлсіз және басым тұстары.....	...8
1.2 Халықаралық тәжірибе.....	...10
2 МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ АЗАМАТТАРДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ТУРАЛЫ.....	...16
2.1 Мүмкіндігі шектеулі азаматтарды жұмыспен қамтуға арналған квоталар туралы.....	...16
2.2 Қазақстандағы инклюзивті саясаттың іске асырылуы.....	...22
2.3 Өңірлер бөлінісіндегі мүмкіндігі шектеулі азаматтар туралы.....	...24
3 МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ АЗАМАТТАРДЫҢ АЛДЫНДА ТҮРҒАН КЕДЕРГІЛЕРІ.....	...31
3.1 Мүмкіндігі шектеулі азаматтарға қызмет көрсету кедергілері.....	...31
3.2 Мүмкіндігі шектеулі азаматтарға қолайлы орта қалыптастыру бойынша ұсыныстар.....	...35
ҚОРЫТЫНДЫ.....	...41
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕР ТІЗІМІ.....	...44

НОРМАТИВТІК СІЛТЕМЕЛЕР

Осы магистрлік жобада келесі нормативтік құжаттарға сілтемелер пайдаланылған:

Қазақстан Республикасының 2023 жылғы 20 сәуірдегі № 224-VII Әлеуметтік кодекс.

Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 29 қазандағы Кәсіпкерлік кодекс.

Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V Еңбек кодексі.

Қазақстан Республикасының 2023 жылғы 29 маусымдағы № 260 бұйрық.

Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 16 шілдедегі N 242 Заң.

Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрінің 2015 жылғы 25 желтоқсандағы № 1022 және Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрінің 2015 жылғы 28 желтоқсандағы № 801 бірлескен бұйрық.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 28 мамырдағы № 326 қаулы.

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

Осы магистрлік жобада келесі белгілеулер мен қысқартулар сілтемелер пайдаланылған:

ҚР	- Қазақстан Республикасы
АҚШ	- Америка құрама штаттары
БҰҰ	- Біріккен Ұлттар Ұйымы
ОҚО	- Оңтүстік Қазақстан облысы
БҚО	- Батыс Қазақстан облысы
СҚО	- Солтүстік Қазақстан облысы
ШҚО	- Шығыс Қазақстан облысы
ЖОО	- Жоғарғы оқу орындары
КАФ	- Кіші архитектуралық форма
WORKSTEP	- Үкімет субсидиялайтын орталықтандырылған жұмыспен қамту бағдарламасы
IDEA	- Америка құрама штаттарының мүмкіндігі шектеулі балаларға арнайы білім беру қызметтерін ұсынуын реттейтін федералды заңы
ЭЫДҰ	- Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы

КІРІСПЕ

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Бүгінгі қоғамның маңызды және аса бір үлкен мәселесінің бірі ол – мүгедектік мәселесі болып саналады. Мүмкіндігі шектеулі азаматтар қазіргі таңда қоғамға, ортаға белсенді түрде араласып, жұмысқа орналасып, білім алып, жақсы өмір сүруі керек.

Қазақстан Республикасы БҰҰ-ның мүмкіндігі шектеулі азаматтардың құқықтары туралы Конвенциясына сәйкес мүмкіндігі шектеулі азаматтардың құқықтарын қорғау саласындағы халықаралық міндеттемелерді орындауды жетілдіруі тиіс. Конвенция мүмкіндігі шектеулі азаматтардың құқықтарын қорғайтын және мүмкіндіктердің, қолжетімділіктің және инклюзияның теңдігін қамтамасыз етуге шақыратын негізгі құжат болып табылады. Әлем елдері осы Конвенцияны қабылдап, ратификациялады, бұл олардың ережелерге тиісті өзгерістер енгізуге және ұлттық деңгейдегі тиісті іс-шаралар қабылдауға міндеттейді.

Ел Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың жыл сайынғы халыққа Жолдауларында инклюзивтік мәселелерді жойып, мүмкіндігі шектеулі жандарға қолайлы жағдай жасау аса маңызды екендігі тқралы аутады. Жолдауда атап көрсетілген мәселелер ел экономикасының қарышты дамуын, халықтың жағдайының жақсаруын, Қазақстанның әлемде беделді, бәсекеге қабілетті мемлекет болуын көздейді. Мәселен, Мемлекет басшысы «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» атты Жолдауында: «Әлеуметтік жағынан әлсіз топтағы азаматтарға қолдау көрсетеміз. Мүмкіндігі шектеулі жандарға да көмектесеміз», – деп айтқан болатын. Бүгінде Жолдау жүктеген міндеттің бірі – мүгедектігі бар азаматтар мен аз қамтылған отбасыларға, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларға көмек көрсету, оның ішінде мүгедектігі бар азаматтарға әлеуметтік қолдау көрсету [1].

Мүмкіндігі шектеулі азаматтар үшін қолайлы орта қалыптастыру, білім беру және жұмыспен қамту – қоғам мен мемлекет тарапынан хабардар болуды және қолдауды талап ететін маңызды міндеттердің бірі. Конституциямызда ең басты құндылық - адам және оның өмірі дегенді ескеретін болсақ, әлі де бұл салада кешенді жұмыстар жүргізілуі қажет [2].

Аталған мәселелерді шешу үшін тиімді заңнамалық базаны әзірлеу және іске асыру, жалпы қоғамның мүмкіндігі шектеулі азаматтардың құқықтары мен қажеттіліктеріне қатысты хабардарлығы мен білімін арттыру, сондай-ақ кәсіпорындар мен ұйымдарда инклюзивті тәжірибелерді ынталандыру сияқты түрлі шаралар қолданылуы керек.

Елімізде мүмкіндігі шектеулі азаматтар күнделікті өмірде әлі де түрлі кедергілерге тап болатыны баршамызға белгілі. Мемлекеттің күш - жігеріне және соңғы жылдардағы кейбір оң өзгерістерге қарамастан, проблемалар әлі де бар. Мүмкіндігі шектеулі азаматтардың көшеде, автобуста, әлеуметтік ортада жүріп тұруы, мемлекеттік қызметтерге қол жеткізуі, білім алуы, спортпен шұғылдануы, кәсіпкерлікпен айналысуы тәрізді мәселелерде бірқатар кемшіліктер бар.

Ең маңызды мәселелердің бірі – ерекше жағдайды қажет ететін жандар үшін бейімделген жағдайлардың әлі де жеткіліксіз болуы. Мысалы, пандустардың мүгедектер арбасының жүруіне ыңғайсыздығы немесе лифт көтергіші сияқты қол жетімді инфрақұрылымдық нысандардың саны бүгінгі таңда әлі де жетіспей отыр.

Аталған мәселе мүмкіндігі шектеулі азаматтар үшін ауылдарды қоспағанда, аудан орталықтарында, қалаларда азаматтарымыздың еркін қозғалуына кері әсерін тигізеді. Бұл тұрғын үй аулалары, демалыс орындары, кеңселер, дүкендер, мейрамханалар және т. б. әртүрлі қоғамдық, әлеуметтік орындарға қол жеткізуде қиындықтар тудырады.

Магистрлік жоба барысында ұсынылатын деректер мен сұхбаттар, шетелдік оң тәжірибелер осы саланы жетілдіруге ықпал етпек.

Жүргізілген зерттеудің мақсаты. Мүмкіндігі шектеулі азаматтарға қолайлы орта қалыптастыруды жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу арқылы ерекше жағдайды қажет ететін азаматтардың қоғамда өздерін еркін сезініп, кемсітушілікке ұшырамауларына және еркін жүріп-тұруына, қоғаммен қарым-қатынасқа түсуде кедергілерді жою бағытында атқарылатын іс-шаралар кешенін дамыту болып табылады.

Жобаның міндеттері. Магистрлік жобада төменде көрсетілген міндеттерді шешу көзделеді:

– статистикалық ақпараттар мен талдамалық ресурстардан алынған Ұлттық жоспар және мемлекеттік бағдарламалардың орындалу нәтижелеріне талдау жасау;

– мүмкіндігі шектеулі азаматтарға қолайлы орта қалыптастыруды жетілдіру мақсатында сараптамалық сұхбат жүргізу, нәтижесіне талдау жасап, мәселелерді анықтау;

– мүмкіндігі шектеулі азаматтарға қолайлы орта қалыптастыруды жетілдіру бойынша халықаралық тәжірибені зерттеу;

Зерттеу объектісі: Қазақстан Республикасындағы мүмкіндігі шектеулі азаматтар.

Зерттеу мәні: Мүмкіндігі шектеулі азаматтарға қолайлы орта қалыптастыру, білім беру және еңбек ресурстарын дамыту бойынша Қазақстан Республикасының мемлекеттік саясатын жетілдіру.

Зерттеу сұрағы: Мүмкіндігі шектеулі азаматтарға қолайлы орта қалыптастыруды жетілдіру үшін қандай жұмыстар жасалуы керек?

Зерттеу әдістері. Жобаның зерттеу пәніне сәйкес аналитикалық, статистикалық көрсеткіштерді, әлемдік тәжірибелерді салыстыру, логикалық, сараптамалық талдау, мүмкіндігі шектеулі азаматтар арасында сараптамалық сұхбат әдісі қолданылды.

Күтілетін нәтижелер – Мүмкіндігі шектеулі азаматтарға қолайлы орта қалыптастыруды жетілдіру, қоғамға, ортаға белсенді түрде араласып, білім алып, жұмысқа орналасуын қамтамасыз ететін әдіс-тәсілдерді, шетелдік тәжірибелерді ұсыну.

Практикалық маңыздылығы: зерттеу нәтижелері негізінде жасалған ұсыныстар мүмкіндігі шектеулі азаматтарға қолайлы орта қалыптастыруды жүзеге асыратын мүдделі мемлекеттік органдар қолдана алады.

Зерттеу нәтижелерін апробациялау. Жоба аясында «Қазақстанда бүгінгі күні мүмкіндігі шектеулі азаматтардың алдында тұрған кедергілер» тақырыбында 2024 жыл қаңтар айы №3 (341) «Молодой исследователь: вызовы и перспективы» халықаралық ғылыми-практикалық конференциясында жарияланды (*интернаука*) [3].

Магистрлік жоба бойынша мүмкіндігі шектеулі азаматтарға қолайлы орта қалыптастыруды жетілдіру бойынша ұсыныстар:

1) Мүмкіндігі шектеулі азаматтарды жұмыспен қамтамасыз ету - бұл олардың әлеуметтік және экономикалық өмірге толыққанды қатысуын қамтамасыз етудің маңызды құралы. Бұл шаралар олардың өз-өзін құрметтеуін арттырып қана қоймай, жалпы қоғамның дамуына да үлкен үлес қосады. Осылайша, инклюзивті қоғам құру – біздің баршамыздың ортақ мақсатымыз болуы керек;

2) Мүмкіндігі шектеулі азаматтар үшін жоғары оқу орындарында білім алуға мүмкіндік жасау - олардың қоғамға толыққанды қатысуына, өз әлеуетін жүзеге асыруына жол ашады. Бұл шаралар олардың өзін-өзі дамытуына, кәсіби дағдыларын жетілдіруіне және болашақта табысты маман болуына мүмкіндік береді. Қоғам ретінде біз мүмкіндігі шектеулі азаматтарға білім алу мүмкіндігін қамтамасыз ету арқылы әлеуметтік әділеттілікке қол жеткізе аламыз;

3) Мүмкіндігі шектеулі азаматтар үшін инфрақұрылымды жаңғырту мен қатар қоғамдық орындардың қолжетімділігін қамтамасыз ету - инклюзивті қоғам құрудың негізгі қадамдары. Бұл шаралар олардың әлеуметтік өмірге толыққанды қатысуына, өздерін қоғамның тең құқылы мүшесі ретінде сезінуіне мүмкіндік береді. Қоғам ретінде біз осы мақсатта бірлесіп жұмыс істеп, барлық азаматтар үшін қолайлы орта қалыптастыруымыз керек.

1 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ АЗАМАТТАР ТУРАЛЫ

1.1 Мүмкіндігі шектеулі азаматтарға қолайлы орта қалыптастыру бойынша еліміздің әлсіз және басым тұстары

Магистрлік жобаны зерттеу барысында алдымен статистикалық деректерді талдап, осы саладағы еліміздің әлсіз және басым тұстарын анықтадым. Қазақстан мүмкіндігі шектеулі жандар үшін белгілі бір деңгейде жағдай жасалынған, алайда халықаралық стандарттармен салыстырғанда елімізде дамуды талап ететін тұстары әлі де бар.

Қазіргі уақытта Қазақстанда мүмкіндігі шектеулі 725 мың адам бар. 2015 жылы ел БҰҰ-ның Мүгедектердің құқықтары туралы Конвенциясын ратификациялады, бұл азаматтардың осы санаты үшін тең құқықтар мен мүмкіндіктерді қамтамасыз ету жолындағы маңызды қадам болды. Алайда, деректерге сәйкес, мүмкіндігі шектеулі адамдар инфрақұрылым, білім беру және жұмыспен қамтудың шектеулі қол жетімділігі сияқты кедергілерге тап болады [4].

Атап айтқанда, Қазақстанда мүмкіндігі шектеулі адамдарды жұмысқа орналастыру деңгейі Еуропа елдерімен салыстырғанда төмен болып қалуда. ЭЫДҰ деректері бойынша Қазақстандағы мүгедектер арасындағы Жұмыспен қамту деңгейі шамамен 30% құрайды, бұл ЭЫДҰ бойынша орташа көрсеткіштен едәуір төмен, оларда 46.9% құрайды.

Соңғы жылдары Қазақстанда әлеуметтік қызметтер порталын іске қосу және жаңа оңалту орталықтарын салу сияқты ахуалды жақсарту үшін шаралар қабылдануда. Дегенмен, қоғамда және әлеуметтік қолдау жүйесінде әлі де маңызды олқылықтар бар, олар шынымен Инклюзивті ортаны құру үшін шешілуі керек.

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, инклюзивті тәжірибелерді табысты енгізу заңнамалық реформаларды, инфрақұрылымды дамытуды, заманауи технологияларды пайдалануды және мүмкіндігі шектеулі жандарды қолдауға қоғамның белсенді қатысуын қамтитын кешенді тәсілді талап етеді. Қазақстан бұл мысалдарды өмір сүру жағдайларын одан әрі жақсарту және мүгедектердің қоғамдық және кәсіби өмірге интеграциялану деңгейін арттыру үшін пайдалана алады.

Инклюзивті орта құру үшін мүмкіндігі шектеулі жандар өмірінің әртүрлі аспектілерін жақсартуға бағытталған іс-шаралар кешенін орындау қажет. Инклюзивті ортаны құруға көмектесетін негізгі қадамдар:

Заңнамалық база және саясат

- Заңдарды әзірлеу және қабылдау: мүмкіндігі шектеулі адамдардың білім беруде, еңбекте, денсаулық сақтауда және әлеуметтік өмірде тең мүмкіндіктерге құқықтарына кепілдік беретін заңдарды қабылдау. БҰҰ-ның Мүгедектердің құқықтары туралы Конвенциясы сияқты халықаралық конвенцияларды ратификациялау және енгізу маңызды.

- Мониторинг және бақылау: бақылаушы органдар мен есеп беру тетіктерін құру арқылы қабылданған заңдар мен нормативтік актілердің орындалуын қамтамасыз ету.

Физикалық қолжетімділік

- Инфрақұрылымды жаңғырту: қоғамдық ғимараттардың, көліктің, тұрғын және жұмыс үй-жайларының қолжетімділігін қамтамасыз ету. Пандустарды, лифттерді, тактильді жолдарды, дыбыстық сигналдарды, балалар ойын алаңын және басқа да жерлерге бейімдеу құралдарын орнату.

- Әмбебап дизайн: жаңа нысандарды салу және қолданыстағы нысандарды жаңарту кезінде әмбебап дизайн принциптерін енгізу.

Ақпараттық қолжетімділік

- Ақпаратқа қол жеткізу: әртүрлі форматтағы білім беру және ақпараттық ресурстарға қол жетімділікті қамтамасыз ету (*аудио, видео, кеңейтілген қаріп мәтіндері, Брайль шрифті*).

- Технологияны қолдану: мүмкіндігі шектеулі адамдарға көмектесетін экранды оқу құралдары, есту аппараттары және басқа құрылғылар сияқты көмекші технологияларды кеңінен қол жеткізуді енгізу.

Білім және кәсіби дайындық

- Инклюзивті білім беру: инклюзивті білім беру бағдарламаларын, бейімделген оқу жоспарлары мен оқыту әдістері арқылы әзірлеу.

- Педагогтардың біліктілігін арттыру: оқытушыларды инклюзивті білім беру әдістеріне және ерекше қажеттіліктері бар оқушылармен жұмыс істеуге оқыту.

- Жоғарғы оқу орындарында оқуға мүмкіндігі шектеулі жандарға тең мүмкіндік қалыптастыру.

Жұмыспен қамту және экономикалық интеграция

- Жұмыс орындарын құру: жұмыс берушілерге субсидияларды қоса алғанда, мүмкіндігі шектеулі жандарға арналған жұмыспен қамтуды қолдау бағдарламаларын әзірлеу және бейімделген жұмыс орындарын құру.

- Кәсіптік даярлық: мүгедектер үшін біліктілікті арттыру және қайта даярлау курстарын ұйымдастыру.

Әлеуметтік және психологиялық қолдау

- Психологиялық көмек: мүмкіндігі шектеулі жандарға психологиялық қолдау мен кеңес беруді ұйымдастыру.

- Әлеуметтік қызметтер: мүгедектер мен олардың отбасыларына көмек және қолдау көрсететін әлеуметтік қызметтер мен ұйымдар желісін дамыту.

Қоғамдық хабардарлық және қатысу

- Ақпараттық науқандар: мүмкіндігі шектеулі адамдардың құқықтары мен мүмкіндіктері туралы қоғамның хабардарлығын арттыру үшін ақпараттық науқандар өткізу.

- Кері байланыс және қатысу: мүмкіндігі шектеулі адамдардан кері байланыс алу және олардың шешім қабылдауға белсенді қатысу тетіктерін құру.

Қаржылық қолдау

- Мемлекеттік қаржыландыру: мүгедектерді қолдауға бағытталған бағдарламалар мен жобаларды іске асыру үшін мемлекеттік қаржыландырудың жеткілікті деңгейін қамтамасыз ету.

- Жеке инвестициялар мен гранттар: бастамалар мен жобаларды қолдау үшін жеке инвестицияларды, халықаралық гранттарды және басқа қаржылық ресурстарды тарту аса маңызды.

1.2 Халықаралық тәжірибе

Магистрлік жобаны дайындау барысында бірқатар шет ел тәжірибелеріне талдау жасалды. Бұл шетелдік тәжірибелер елімізде инклюзивті қолайлы орта қалыптастыруға ықпал етері анық.

АҚШ

Заңнамалық база: Мүгедектігі бар американдықтар туралы заң: 1990 жылы қабылданған және өмірдің әртүрлі салаларында, соның ішінде жұмысқа орналасу, қоғамдық орындар және көлік саласында мүгедектердің құқықтарын қорғауды қамтамасыз етеді. Заң жұмыс берушілер мен қоғамдық орындардың иелерін қолжетімділігін қамтамасыз ету үшін ақылға қонымды өзгерістер енгізуге міндеттейді [5].

Технология және инновация: Көмекші технологиялар сияқты технологияларды енгізу экранды оқу құралдары, есту аппараттары, және мүгедектердің өмірін тәуелсіз ететін басқа құрылғылар. Қазіргі тағда әлемге әйгілі Microsoft және Apple сияқты компаниялар мүмкіндігі шектеулі жандардың өмірін жақсартатын қолжетімді өнімдер мен қызметтерді әзірлеуде.

Инфрақұрылым: Қолжетімді көлік: төмен еденді автобустар, арнайы көлік құралдары және қоғамдық көлік станцияларында көру қабілеті нашар адамдарға арналған тактильді жолдар. Қолжетімді тұрғын үй бағдарламасы және қоғамдық кеңістікті бейімдеу де саясаттың маңызды элементтері болып табылады.

Германия

Заңнамалық база: IX әлеуметтік кодекс: мүгедек адамдардың білімге, еңбекке және қоғамдық қызметтерге қол жеткізу құқығын реттейді. Қоғамдық орындарда және жұмыс орнында қолжетімді ортаны құру бойынша міндеттемелерді қамтиды.

Білім: Инклюзивті білім беру: Германияда мүмкіндігі шектеулі балалар басқа балалармен бірге оқитын инклюзивті білім беру бағдарламалары белсенді дамытып келеді. Жоғары оқу орындарында студенттердің жеке қажеттіліктерін ескеретін бейімделген оқу жоспарлары мен оқыту әдістері енгізілген.

Жұмыс және жұмыспен қамту: Жұмыс берушілерге арналған субсидиялар мен жеңілдіктер: мемлекет мүгедек адамдарды жалдайтын жұмыс берушілерге қаржылық ынталандыруды ұсынады. Бұған жұмыс орындарын бейімдеу субсидиялары мен салықтық жеңілдіктер кіреді [6].

Швеция

Заңнамалық база: Кемсітушілік туралы Заң: 2009 жылы қабылданған, мүгедектік бойынша кемсітушілікке тыйым салады және жұмыс берушілер мен білім беру мекемелерін барлық азаматтар үшін тең жағдай жасауға міндеттейді.

Әлеуметтік қызметтер: Әлеуметтік интеграцияны қолдау: Швецияда мүмкіндігі шектеулі жандарға жұмысқа орналасу, бейімделу және медициналық көмек алу мәселелерінде көмек көрсететін әлеуметтік қызметтердің кең желісі жұмыс істейді.

Қоғамдық сана: Ақпараттық науқандар: мүгедектігі бар адамдардың құқықтары мен мүмкіндіктері туралы қоғамның хабардарлығын арттыруға бағытталған науқандар үнемі өткізіліп тұрады. Бұл толерантты және инклюзивті қоғам құруға көмектеседі [7].

Жапония

Заңнамалық база: «Мүмкіндігі шектеулі жандарды қолдау шаралары туралы» Заң: мүгедектер үшін инфрақұрылымға, жұмысқа орналасуға және әлеуметтік қызметтерге қолжетімділікті қамтамасыз ету жөніндегі шаралар кешенін көздейді.

Технология және инновация: Роботтар мен автоматтандыруды енгізу: мүмкіндігі шектеулі адамдарға күнделікті өмірде және жұмыс орнында көмектесу үшін роботтар мен автоматтандырылған жүйелерді пайдаланады.

Инфрақұрылым: Қоғамдық орындар мен көлікті бейімдеу: мүмкіндігі шектеулі жандар үшін қоғамдық ғимараттарды, көлік тораптары мен көшелерді бейімдеу бойынша іс-шаралар өткізеді. Бұған жаяу жүргіншілер өткелдеріне лифтілерді, пандустарды және дыбыстық сигналдарды орнату кіреді.

Әр түрлі елдердің тәжірибесі көрсеткендей, инклюзивті орта құру заңнамалық реформаларды, инфрақұрылымды дамытуды, заманауи технологияларды қолдануды және қоғамдық хабардарлықты арттыруды қамтитын кешенді тәсілдерді қажет етеді. Бұл мысалдар көре отырып біз дамыған елдердің озық тәжірибелерін ескеріп, Қазақстандағы мүмкіндігі шектеулі азаматтардың өмір сүру жағдайларын жақсарту бойынша тиімді шараларды әзірлеуге және енгізуге негіз алуымызға болады.

Мысалы, Жапония мемлекетінде ерекше жағдайды қажет ететін азаматтар үшін қолайлы орта қалыптастыру өткен ғасырдың ортасынан бастап қолға алынған. 1949 жылдан бастап Жапония барлық азаматтар үшін тең мүмкіндіктер мен инклюзивті ортаны қамтамасыз ету үшін әр алуан іс-шаралар мен бағдарламалар қабылданған.

Жапониялықтардың негізгі бастамаларының бірегейі - барлығына, соның ішінде ерекше жағдайды қажет ететін адамдарға қолжетімділік пен ыңғайлылықты қамтамасыз ететін жан-жақты дизайнды әзірлеу. Мұндай жақсартулардың мысалдарына тосқауыл бағдарламаларын салу, қоғамдық көліктердегі мүгедектер арбасына арналған көтергіштер және олардың қажеттіліктерін ескеретін ғимараттардың дизайны жатады.

Жапондықтар жұмыспен қамту шараларын кешенді түрде әзірлеп, тәжірибеге енгізді. Олар жұмыс берушілерге мүгедектердің қажеттіліктеріне

бейімделген жұмыс орындарын құру үшін қаржылық қолдау көрсетеді және кәсіптік оқыту мен қайта даярлау бағдарламаларын жүзеге асырады [8].

АҚШ-та ерекше жағдайды қажет ететін азаматтар үшін қолайлы орта қалыптастыруды жетілдіруде мол тәжірибесі бар. Заңнамалық актілер, бағдарламалар мен бастамалар мүгедектердің құқықтары мен мүдделерін қорғауға және тең мүмкіндіктерді қамтамасыз етуге арналған.

Америка мемлекеті мүмкіндігі шектеулі азаматтарға қаржылық қолдау мен ресурстар ұсынады. Мысалы, АҚШ Еңбек Департаменті мүгедектерге жұмыс табуға және тәуелсіз болуға көмектесу үшін қаржыландыру мен қолдау бағдарламаларын ұсынады. Сондай - ақ мүгедектер мен мүгедектерге қаржылық қолдау көрсететін әлеуметтік қамсыздандыру бағдарламалары бар.

Сонымен қатар, американдық білім беру мүмкіндігі шектеулі балалар үшін инклюзия мен тең мүмкіндіктерге ұмтылады. Мүгедек балаларға білім беру туралы заң (IDEA) мектептерден ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға басқа оқушылармен қатар сапалы білім алу үшін арнайы білім беру бағдарламаларын ұсынуды талап етеді.

Болгария

2024 жылдың наурыз айында Болгария мемлекетінің астанасы София қаласында «Святой Климент Охридски» университетінде тағылымдамадан өту барысында Болгарияның инклюзивті саясат тәжірибесін зерттедім. Болгария соңғы жылдары өмір сүру жағдайларын жақсартуға және мүгедектер үшін тең мүмкіндіктерді қамтамасыз етуге бағытталған Инклюзивті саясат саласында айтарлықтай қадамдар жасаған. Болгарияның осы саладағы негізгі аспектілері мен жетістіктері төмендегідей:

Заңнамалық база және саясат

Ұлттық заңнама:

- «Мүгедектерді қорғау туралы» Заң Болгариядағы мүгедектердің құқықтарын қамтамасыз ететін негізгі заң. Оған білім беру, жұмыспен қамту, денсаулық сақтау және мемлекеттік қызметтерге қол жетімділікті жақсарту шаралары кіреді [9].

- БҰҰ-ның Мүгедектердің құқықтары туралы конвенциясын ратификациялау: Болгария мүмкіндігі шектеулі адамдардың құқықтарын қорғаудың халықаралық стандарттарын орындау бойынша міндеттемелерді өз мойнына алған ел.

Ұлттық стратегия:

- Мүгедектерді қорғау жөніндегі ұлттық стратегия (2016-2020): әлеуметтік интеграция деңгейін арттыруға, білім беру мен жұмысқа орналасуға қолжетімділікті жақсартуға, сондай-ақ Мүгедектер үшін инфрақұрылымды дамытуға бағытталған Стратегия [10].

Білім беру

Инклюзивті білім:

- Инклюзивті оқу орындары: Болгарияда мүмкіндігі шектеулі балаларды жалпы білім беретін мектептерге интеграциялауға бағытталған Инклюзивті білім беру бағдарламалары белсенді дамыған.

- Мұғалімдер мен қызметкерлерді қолдау: инклюзивті білім беру мәселелері бойынша мұғалімдер мен әкімшілік қызметкерлерге арналған біліктілікті арттыру курстары іске қосылған.

Инфрақұрылымдық өзгерістер:

- Мектеп инфрақұрылымын бейімдеу: мүмкіндігі шектеулі балалардың қолжетімділігін қамтамасыз ету үшін оқу орындарында пандустар, лифттер және бейімделген санитарлық тораптар салынған.

Жұмыспен қамту және экономикалық интеграция

Жұмыспен қамтуды қолдау бағдарламалары:

- Жұмыс берушілерге арналған субсидиялар: Мемлекет мүгедек адамдарды жалдайтын жұмыс берушілерге қаржылық қолдау көрсетеді. Бұған жұмыс орындарын бейімдеу субсидиялары мен салық жеңілдіктері кіреді.

- Кәсіптік даярлау орталықтары: мүмкіндігі шектеулі жандарға кәсіптік бағдарлау және даярлау қызметтерін ұсынатын орталықтарды іске қосқан.

Әлеуметтік кәсіпорындар:

- Әлеуметтік кәсіпорындарды дамыту: Болгарияда мүгедектерге жұмыс орындары мен білім беретін, олардың экономикалық тәуелсіздігі мен әлеуметтік интеграциясына ықпал ететін әлеуметтік кәсіпорындар қолдау көрсетеді.

Әлеуметтік қолдау және инфрақұрылым

Әлеуметтік қызметтер:

- Күндізгі болу орталықтары: мүгедектерге күндізгі күтім және оңалту қызметтерін ұсынатын орталықтарды ұйымдастырған.

- Үйде күтім жасау: отбасыларға және үйде мүгедек адамдарға күтім жасаушыларға арналған қолдау бағдарламалары жұмыс жасайды.

Инфрақұрылымды жақсарту:

- Қоғамдық ғимараттар және көлік: қоғамдық ғимараттар мен көліктер физикалық қолжетімділікті қамтамасыз ету үшін бейімделген. Бұған пандустарды, лифттерді және тактильді жолдарды орнату кіреді.

Қоғамдық хабардарлық

Ақпараттық науқандар:

- Хабардарлықты арттыру: қоғамдық пікірді өзгертуге және мүгедектігі бар адамдар туралы стереотиптерді жоюға бағытталған тұрақты ақпараттық науқандар жүзеге асырылады.

- Білім беру бағдарламалары: мүгедектердің инклюзиясы мен құқықтарына байланысты тақырыптарды мектеп және ЖОО-ы бағдарламаларына қосқан.

Болгарияның мүмкіндігі шектеулі жандар үшін инклюзивті орта құру тәжірибесі заңнамалық шараларды, инфрақұрылымды дамытуды, білім беру бағдарламаларын және қоғамның белсенді қатысуын қамтитын кешенді тәсілдің маңыздылығын көрсетеді. Бұл қадамдар мүгедектердің өмір сүру сапасын жақсартуға және олардың елдің қоғамдық және экономикалық өміріне интеграциялануына ықпал етеді.

Жоба жұмысының мазмұнды әрі тиімді болуы мақсатында магистрлік жобаны дайындау барысында Ұлттық жоспардың орындалуына шолу мен талдау жасалды. Қазақстанның инклюзивті саясатты іске асыру жөніндегі Ұлттық

жоспарын іске асыру және дамыту мәселелері мүмкіндігі шектеулі адамдардың қоғамдық, экономикалық және мәдени өмірге тең құқылы қатысуы үшін жағдайлар жасауға бағытталған. Осы жоспарды іске асыру және дамыту мәселелері заңнамалық базаны жетілдіруге, инфрақұрылымды жақсартуға, мүгедектер үшін білім беру мен жұмыспен қамту деңгейін арттыруға бағытталған кешенді шараларды қамтиды. Бұл салада негізгі бағыттар мен қиындықтардың бар екенін де жоққа шығаруға болмайды.

Заңнамалық және нормативтік база

Заңнаманы әзірлеу және жетілдіру:

- Заңдарды өзектендіру: халықаралық стандарттарға және БҰҰ-ның Мүгедектердің құқықтары туралы Конвенциясына сәйкестік үшін қолданыстағы заңдар мен нормативтік актілерді қайта қарау және жаңарту қажеттілігі.

- Ведомствоаралық ынтымақтастық: нормативтік актілердің тиімді орындалуын қамтамасыз ету үшін әртүрлі министрліктер мен ведомстволар арасындағы үйлестіруді күшейту.

Сын-қатерлер:

- Бірыңғай стратегияның болмауы: әртүрлі ведомстволардың әртүрлі тәсілдері инклюзивті саясатты тұтас іске асыруға кедергі келтіруі мүмкін.

- Құқықтық сауаттылықтың төмен деңгейі: мүмкіндігі шектеулі азаматтарды өз құқықтары мен мүмкіндіктері туралы жеткіліксіз хабардар ету.

- Қаржылық шектеулер: инфрақұрылымды жаңартудың жоғары құны қолжетімділікті жақсарту мүмкіндіктерін шектеуі мүмкін.

- Стандарттарға сәйкессіздік: көптеген нысандар қазіргі заманғы қол жетімділік талаптарына сәйкес келмейді.

Білім және кәсіби дайындық

Инклюзивті білім:

- Бейімделген бағдарламаларды әзірлеу: білім беру бағдарламаларына бейімделген оқу жоспарлары мен оқыту әдістерін енгізу.

- Педагогтардың біліктілігін арттыру: мұғалімдерді инклюзивті білім беру әдістеріне және көмекші технологияларды пайдалануға үйрету.

- Білікті кадрлардың жетіспеушілігі: мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмыс істеуге дайындалған педагогтардың жетіспеушілігі.

- Стереотиптер мен біржақтылық: білім беру ортасындағы стереотиптер мен біржақтылықты жеңу уақыт пен күш-жігерді қажет етеді.

Жұмыспен қамту және экономикалық интеграция

Жұмыспен қамтуды қолдау бағдарламалары:

- Субсидиялар мен жеңілдіктер: мүгедек адамдарды жалдайтын жұмыс берушілерге қаржылық қолдау көрсету.

- Кәсіптік даярлау және қайта даярлау: біліктілікті арттыру курстарын және кәсіптік оқыту бағдарламаларын ұйымдастыру.

- Жұмыспен қамтудың төмен деңгейі: жұмыс берушілердің мүгедек адамдарды жалдауға уәждемесінің жеткіліксіздігі.

- Жұмысқа орналасудағы кедергілер: жұмыс орындарына қол жеткізуді қиындататын сәулет, Көлік және әлеуметтік кедергілер.

Әлеуметтік қолдау және қоғамдық хабардарлық

Ақпараттық науқандар:

- Хабардарлықты арттыру: қоғамдық пікірді өзгертуге және стереотиптерді жоюға бағытталған ақпараттық науқандар өткізу.

- Білім беру бағдарламалары: мүгедектердің инклюзиясы мен құқықтарына байланысты тақырыптарды мектеп және университет бағдарламаларына қосу.

Еуропа мемлекеттері де жұмыс орнында ерекше жағдайды қажет ететін азаматтарды интеграциялау бойынша белсенді жұмыс жүргізуде. Бұған арнайы оқыту және оқыту бағдарламаларын ұйымдастыру, бейімделген жағдайлары бар жұмыс орындарын құру және мүмкіндігі шектеулі жұмысшыларға қолдау мен әлеуметтік қызметтердің әртүрлі түрлерін ұсыну кіреді.

Еуропа мемлекеттері жұмыспен қамту, білім алу, қызметтерге қол жеткізу және т. б. салаларда кемсітушілікке тыйым салатын кемсітушілікке қарсы заңдар мен нормативтік актілерді белсенді түрде әзірлейді және насихаттайды.

Бұл модельдер мен шаралар еуропалық мемлекеттерге мүмкіндігі шектеулі азаматтар үшін қолайлы орта құруға мүмкіндік береді, оларға қоғамға қатысуға тең мүмкіндік береді және олардың әлеуетін жүзеге асыруға қолдау көрсетеді.

Әрине, әр мемлекеттің осы салада өзіндік ерекшеліктері мен бағдарламалары бар. Алайда, жалпы мақсат - мүмкіндігі шектеулі азаматтар үшін тең мүмкіндіктер мен өмірге толықтай қатыса алатын инклюзивті қоғам құру болып табылады.

Сонымен қатар, мүмкіндігі шектеулі азаматтардың еңбек әлеуетін іске асыру және азаматтардың осы санатын еңбек нарығына интеграциялау проблемасы, сондай-ақ жұмыспен қамту саласындағы мүгедектігі бар адамдарды әлеуметтік қорғау шараларының тиімділігін арттыру мәселесі көптеген жылдар бойы өзектілігін жоғалтқан жоқ.

2 МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ АЗАМАТТАРДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ТУРАЛЫ

2.1 Мүмкіндігі шектеулі азаматтарды жұмыспен қамтуға арналған квоталар туралы

Қазақстанда 725 мың мүмкіндігі шектеулі азаматтардың 60%-ға жуығы немесе 430,1 мың адам еңбекке қабілетті. Олардың ішінде шамамен 30%

мүмкіндігі шектеулі азаматтардың жұмысы бар. Ал Австралия, Ұлыбритания, Германия және Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының қатарындағы басқа да елдерде бұл көрсеткіш 40%-ға жететінін атап өткеніміз жөн.

Осыған орай, Қазақстан Республикасының Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі жұмыспен қамтылған мүгедектігі бар адамдардың үлесін еңбекке қабілетті жастан 30%-ға дейін арттыруды мақсат етіп отыр. Ол үшін қосымша 20 мыңнан астам мүгедектігі бар адамды жұмысқа орналастыру қажет.

2023 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша республикада мүгедектігі бар 725 мың адам бар, оның ішінде:

- 14,4% немесе 109,5 мың 18 жасқа дейінгі балалар;
- 59,7% немесе 430,1 мың еңбекке қабілетті жастағылар;
- 25,8% немесе 185,4 мың зейнеткерлік жастағылар.

«Қазақстан Республикасының Әлеуметтік Кодекісі» сәйкес, жергілікті атқарушы органдар мүгедектігі бар адамдар үшін жұмыс орындарына квота белгілеу жолымен халықты жұмыспен қамту саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыруды қамтамасыз етеді [11].

Квотаны жұмыскерлердің тізімдік санына байланысты жергілікті атқарушы органдар белгілейді. 50-ден 100 адамға дейін – жұмыскерлердің санының 2% мөлшерінде, 101-ден 250 адамға дейін - жұмыскерлердің санының 3% мөлшерінде, 251-ден артық адам – жұмыскерлердің санының 4% мөлшерінде орнатады.

Мүгедектігі бар адамдар үшін жұмыс орындарын квоталау тәжірибесі, біздің еліміз сияқты Еуропа мемлекеттерінде де кең таралған және оларда бұл квота көбінесе 6%-ды құрайды.

Мысалы, Венгрия мен Францияда квоталау туралы заңнама нормаларына 20-дан астам қызметкері бар ұйымдар, ал Польша мен Австрияда 25 қызметкері бар ұйымдар кіреді.

Испанияда бұл сан 50 адамды құрайды. Германияда мүгедектігі бар адамдарға арналған квота – 5%, Францияда бұл квота – 6%. Германияда мүгедектігі бар адамдарды жұмысқа алу кәсіпорындар үшін экономикалық тұрғыдан тиімді болып табылады.

Себебі, мемлекеттің салық жүйесінде арнайы жұмыс орындарын құрғысы келетін кәсіпорындар үшін салықтық жеңілдіктер бар, ал жұмыс орындарын құрғысы келмейтін кәсіпорындар салық ауыртпалығын көтереді.

Мүмкіндігі шектеулі азаматтарды жұмысқа орналастыру бойынша әлемдік тәжірибеге қарайтын болсақ, жұмыс беруші тараптарға мүгедек азаматтардың кейбір пайызын жұмыспен қамту квоталарымен міндеттелген. Әлемдік еңбек ұйымының есебіне сәйкес, квоталауды әлем бойынша 105 мемлекет пайдаланады; соның ішінде: 66 мемлекетте міндетті квоталар қарастырылған, кейбір мемлекеттерде айыппұлдарды қолдайтын квоталар енгізілген. Жоқ дегенде 54 мемлекетте квоталар және заңнамалар қолданады. Біраз мемлекеттерде квоталау жұмысы мемлекеттік және жеке кәсіпкер ретінде тіркелген жұмыс берушілерге қолданылады. Квота мөлшері

өңір және мемлекетке байланысты өзгереді: ең төменгі мөлшері Шығыс Азияда (1% бен 5% аралығында), ал ең жоғары мөлшері Африка мемлекеттерінде (15% пайыз); Еуропа мен АҚШ-та олар 3-тен 13%-ға дейін. Ерекше күтімді қажет ететін адамдардың белгілі бір бөлігі 2 немесе 3 есе квота ретінде есептелуі мүмкін. Мысалы, мұндай жағдайды Жапония мемлекеті мен Австрияда көруге болады. Денсаулығына байланысты шектеулері бар, толық жұмыс күнін жасау мүмкіндігі жоқ жұмыскер ретінде қарастырылуы мүмкін толық жұмыс күнімен жұмыс істейтін мүмкіндігі бар жұмыскер, мақсатында квотаны сақтау.

Мүгедек адамдарды жалдау квоталары және олардың сақталуын қамтамасыз ету тетіктері:

Мүгедектерді жалдауға арналған үкіметтік квоталар неғұрлым инклюзивті жұмыс ортасын құруға және мүгедектерге жұмысқа орналасу мүмкіндіктерін ұсынуға бағытталған. Осы квоталардың сақталуын қамтамасыз етудің бірнеше тетіктері қарастырылған, соның ішінде:

Өтемақы төлемдері – Егер жұмыс берушілер өз квоталарын орындамаса, олар өтемақы төлемдерін төлеуге міндетті болуы мүмкін. Төлем мөлшерлемесі юрисдикцияға байланысты өзгеруі мүмкін. Мысалы, Германияда сома квота бойынша орындалмаған міндеттемелерге байланысты. Жиналған қаражат квоталарды сақтайтын жұмыс берушілерді қолдау үшін немесе мүгедектерге арналған кәсіптік оқыту және жұмысқа орналастыру бағдарламаларын қаржыландыру үшін арнайы қорға немесе мемлекеттік бюджетке жіберіледі.

Міндеттемелерді орындаудың балама тәсілдері. Кейбір елдерде жұмыс берушілер өз квоталарын балама тәсілдермен орындай алады, мысалы:

* Мүгедектігі бар адамдардың жұмыстарды орындауына қосалқы мердігерлік

* Мүгедектігі бар адамдарды кәсіпорыннан тыс жерде жалдау (мысалы, қашықтан немесе аутсорсинг аясында)

* Мүгедектігі бар өзін-өзі жұмыспен қамтыған адамдардан немесе мүгедектігі бар ұйымдардан тауарлар мен қызметтерге Тапсырыс беру

* Мүгедектігі бар адамдарды қолдау бойынша оқытуды ұсыну және қызметтерді аутсорсингке беру

Бұл балама әдістер жұмыс берушілерге квоталарды дәстүрлі жалдаумен шектелмей орындауға мүмкіндік береді.

Квоталарды сақтау үшін ынталандыру. Үкіметтер мүгедектерді жалдау квоталарын ұстанатын жұмыс берушілерге әртүрлі ынталандырулар ұсынады. Бұл ынталандыруларға мыналар жатады:

* Мүгедек жұмыскерлер үшін жалақыға субсидиялар

* Тұрғын үй мен қажетті жабдықты қоса алғанда, жұмыс орнын бейімдеу үшін қаржылық қолдау

* Оқытуға және кәсіптік дамытуға арналған субсидиялар

* Салықтық жеңілдіктер мен преференциялар

* Арнайы жабдықты ұсыну

Бұл ынталандырулар жұмыс берушілерді мүгедектер үшін қолайлы жұмыс ортасын құруға шақырады.

Кәсіптік оқыту бағдарламалары. Мүгедектігі бар адамдарды жұмысқа орналасуға қолдау көрсету үшін үкіметтер әртүрлі кәсіптік оқыту бағдарламаларын ұсынады. Бұл бағдарламаларға мыналар кіреді:

* Жалпы кәсіптік оқыту: мүгедектігі бар адамдар мүгедектігі жоқ жұмысшылар сияқты Кәсіптік оқыту бағдарламаларына қатыса алады.

* Мамандандырылған кәсіптік оқыту: неғұрлым ауыр немесе ұзақ мерзімді мүгедектігі бар адамдар үшін олардың нақты қажеттіліктеріне бейімделген арнайы оқыту бағдарламалары бар.

* Оңалту бағдарламалары: мүгедектігі бар адамдар кәсіби оңалту бағдарламалары арқылы Дағдылар мен біліктілікті арттыруда қолдау ала алады.

Бұл дайындық бағдарламалары еңбек нарығында мүгедектігі бар адамдардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруда маңызды рөл атқарады.

Инклюзивті Жұмыс орталары. Үкімет квоталарды орындаумен қатар, мүгедектер үшін инклюзивті жұмыс ортасын құруды ынталандырады. Бұған мыналар кіреді:

* Кедергілерді жою: жұмыс берушілерге мүгедектерді жұмысқа орналастыруға кедергі келтіруі мүмкін физикалық, коммуникациялық және әлеуметтік кедергілерді жою ұсынылады.

* Қол жетімділікті қамтамасыз ету: жұмыс орындары мен жабдықтар барлық қызметкерлерге, олардың қабілеттеріне немесе мүгедектігіне қарамастан қол жетімді болуы керек.

* Инклюзивтілік мәдениетін құру: жұмыс берушілер мүгедектігі бар қызметкерлер бағаланатын және құрметтелетін жұмыс ортасын құруы керек.

Инклюзивті Жұмыс орталары барлық қызметкерлердің өнімділігі мен жұмысқа қанағаттануын арттырады.

Халықаралық перспективалар. Мүгедектерді жалдау квоталарына көзқарастар әр түрлі елдерде әр түрлі. Мысалы:

* Швеция: Швецияда мүгедектерді жалдау квотасы 25 және одан да көп жұмысшылары бар кәсіпорындардағы қызметкерлердің жалпы санының 6,2% құрайды.

* Жапония: Жапонияда квота 2,3% құрайды, жұмыс берушілер мүгедек ұйымдардан сатып алу сияқты міндеттемелерді орындаудың балама жолдарын таңдай алады.

* Испания: Испанияда квоталарды ұстанатын немесе сақтамайтын жұмыс берушілерге айтарлықтай айыппұлдар мен салық жеңілдіктері енгізілді.

Бүкіл әлемде үкіметтер квоталар мен басқа да бастамаларды жүзеге асыру арқылы мүгедектер үшін неғұрлым инклюзивті жұмыс ортасын құруға ұмтылады.

Мүгедектерді жалдау квоталары: жұмыс орнындағы инклюзивтіліктің және мүмкіндіктерді күшейтудің тетіктері. Мүгедектерді жалдау квоталары мүмкіндігі шектеулі жандардың жұмыспен қамтылуын арттыруда және неғұрлым инклюзивті жұмыс ортасын құруда шешуші рөл атқарады. Олар барлық қызметкерлер үшін тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ету үшін жұмыс берушілерге жауапкершілік жүктей отырып, құқықтық негіз жасайды.

Жұмыспен қамтуды қолдау тетіктері. Жұмыс берушілерді квоталарды орындауға ынталандыру үшін үкіметтер бірнеше қолдау тетіктерін енгізді. Өтемақы жұмыс берушілерге жұмыс орнын бейімдеу немесе көмекші технологияларды қамтамасыз ету сияқты мүгедектерді жалдауға байланысты қосымша шығындарды өтеуге көмектеседі. Міндеттемелерді орындаудың балама жолдары жұмыс берушілерге мүмкіндігі шектеулі жандарды қолдайтын ұйымдармен ынтымақтаса отырып, өздерінің квоталық міндеттемелерін орындауға мүмкіндік береді. Салықтық жеңілдіктер немесе гранттар сияқты үкіметтік ынталандырулар жұмыс берушілерді мүгедектерді жалдауға итермелейді.

Кәсіптік оқыту және инклюзивті орта. Кәсіптік даярлау бағдарламалары мүмкіндігі шектеулі адамдарды танылған кәсіптерге даярлау үшін арнайы әзірленген. Мүмкіндігінше, бұл оқыту жұмыс орнындағы сүйемелдеумен толықтырылады. Мұндай қолдау білім алушыларға Жұмыс ортасына бейімделуге және туындаған кез келген қиындықтарды жеңуге көмектеседі.

Германиядағы бастамалар. Германия мүгедектерді жұмыс орнында біріктіруге міндеттенеді. Кәсіптік оқыту еңбек нарығында танылған біліктілікті алуға бағытталған. Жеңіл ақыл-ой кемістігі бар адамдар үшін мамандандырылған мекемелердегі қорғалған жұмыс орындары немесе қолдау арқылы тұрақты жұмыс орындарына интеграциялау сияқты балама қолдау тетіктері қолданылуы мүмкін.

Кәсіптік оқыту институттары (Berufsbildungswerke) интеллектуалды кемістігі бар адамдарға шамамен 12000 орын ұсынады. Қосымша оқыту үшін шамамен 15000 орындық мүгедектерге арналған ұзақ мерзімді оқу мекемелері бар. Бұл бағдарламалар мүмкіндігі шектеулі жандарға әртүрлі салаларда жұмыс істеу үшін қажетті дағдыларды алуға көмектесу арқылы арнайы дайындық пен қолдауды қамтамасыз етеді.

Италиядағы заңнамалық қолдау. Италияда мүмкіндігі шектеулі жандарды жұмысқа орналастыруды қолдайтын федералды және аймақтық заңдар бар. 68/99 Заңы мүгедектерге функционалдық жағдайын бағалау үшін жергілікті ASL кеңсесінде тіркелу міндетін жүктейді. Осыдан кейін кешенді тексеру жүргізіледі, құжаттар бағаланады және жеке бейімделу жоспары жасалады. Бұл жоспар Кәсіптік оқыту, жұмыс орнын өзгерту және резонанстық технологияларды қамтамасыз ету сияқты жұмысқа орналасуды жеңілдету үшін қажетті нақты шараларды қамтиды.

Қорытындылар. Мүгедектерді жалдау квоталары барлық қызметкерлер табысқа жету үшін тең мүмкіндіктерге ие инклюзивті жұмыс ортасын құрудың ажырамас бөлігі болып табылады. Жұмыспен қамтуды қолдау тетіктері, Кәсіптік оқыту бағдарламалары және инклюзивті бастамалар мүмкіндігі шектеулі жандардың мүмкіндіктерін кеңейтуде және олардың экономикалық тәуелсіздігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады.

Германия мен Италия сияқты әртүрлі елдердің заңнамасы мен саясаты мүгедектерді жалдау квоталарының маңыздылығын растайды. Бұл елдер кәсіптік оқытуды, функционалдық мүмкіндіктерді бағалауды және жұмыспен

қамтуды қолдауды қамтитын кешенді бағдарламаларды әзірледі, осылайша мүгедектер өз әлеуетін толық іске асыра алатын инклюзивті еңбек нарығының негізін құрады. Осыған уақытқа дейін еңбек нарығына негізінен жұмыс беруші тараптардың айлықақысын мемлекет тарапынан қаржыландыру арқылы қол жеткізілді, оның деңгейі ерекше күтімді қажет ететін азаматтың еңбек жұмысымен анықталады; енді WORKSTEP бюджеті жұмыспен қамту бойынша кеңес көмегін беру, тәлімгерлік және жұмыста дәріс беру сияқты ашық еңбек нарығындағы басқа да ұзақ уақыттағы жұмыспен қамту қызметі үшін қолжетімді.

Англияда әлеуметтік салада мүгедек азаматтарды жұмысқа орналастыру бойынша арнайы қызмет көрсетіледі. Ол жерде мүгедек азаматтарға жұмыс табуға көмек көрсетіледі, арнайы автокөлікпен тасымалдау үшін жәрдемақы бөлінеді, мүгедек азаматтың жұмыс орны қажетті жабдықтармен қамтылады. Мүмкіндігі шектеулі азаматтарды жұмысқа қабылдайтын мекемелер арнайы техника (*арбалар, лифтілер*) сатып алу үшін 1 айлық көмекақы алады. Мүгедектігі ауыр деңгейдегі азаматтар үйде жұмыс істеуге мүмкіндігі бар және ол жұмысты атқару үшін оларға арнайы компьютермен, қосымша құралдармен қамтылады.

Мүгедек азаматтар 6 жұма сынақ уақытымен жұмысқа орналасады, бұл кезде ол азаматтарға субсидия беріледі. Жұмыспен қамту мекемелерінің қызметкерлер құрамы барлық жағдайларда мүгедек азаматтың кез-келген кандидатурасын және осыған сәйкес жұмыспен қамтушылармен жұмысты талқылауға жәрдем береді. Мүгедек азаматтарға арналған Жұмыспен қамту қызметтері бойынша мәлімет мүгедек азаматтардың тәжірибе кодексінде және кеңестік қызметтер мен жұмыспен қамту мекемелері шығаратын парақтарда орналастырылған.

Соңғы уақытта біздің әлемде Еуропаның біраз мемлекеттерінде мүгедек азаматтарды еңбек етуге қосуға жәрдемдесетін, әлеуметтік-экономикалық жағдайдың өзгерістеріне байланысты жылдам өзгеретін әртүрлі бағдарламалар іске асырылуда, бұлардың барлығы мүгедек азаматтардың қоғамдық пайдалы жұмысын көбейту үшін жағдай жасауға арналған.

Қорытындылайтын болсақ, ерекше күтімді қажет ететін азаматтарды жұмыспен қамтудың әлемдік тәжірибесі мүгедек азаматтарды жұмыс орындарына сәтті интеграциялау белгілі бір жағдайларда мүмкін болатындығын көрсетеді.

Алдымен, жұмыс орындарының қолжетімділігі және мүгедек азаматтар үшін кедергілерді жою үшін жағдай жасау қажет. Мүгедек азаматтарға жұмыс орындарын ыңғайландыруды және арнайы құралдарды қолдануды қамтуы мүмкін.

Екінші кезекте, мүгедек азаматтарға құқықтық заңға сәйкес қорғауды және олардың жұмыстағы құқықтарын қорғалуын қамтуды қамтамасыз ету қажет.

Үшінші кезекте, жұмыс орнында мүгедек азаматтарды арнайы қолдау және оқыту қажет.

Жапон елі, Европаның Франция мемлекеті және Канада секілді кейбір мемлекеттерде үкімет тарапы мүгедек азаматтарды жұмыспен қамтитын жұмыс берушілерге қаржылай қолдау мен жеңілдіктер береді.

Жалпы, әлемдік тәжірибе мүгедек азаматтарды жұмыспен қамту мүмкін екенін және ол азаматтарға қажетті жағдайлар мен қолдау көрсетілсе, жұмыста бағалы жұмыскерлер болатындығын көрсетеді.

Ал, кей мемлекеттерде мүгедек азаматтарды жұмысқа орналастыруға арналған арнайы бағдарламалар мен бастамалар дайындады. Айтатын болсақ, Европада мүгедек азаматтарды жұмысқа орналастырудың Еуропалық құжаттамасы бар, ұлттық және өңірлік жаңашылдыққа қолдау мен орындауды қамтиды.

Дегенмен барша күш-жігерге қарамастан, біраз мемлекеттерде мүгедек азаматтарды жұмысқа орналастыру әлі де мәселе болып тұрған жайы бар. Мүгедек азаматтарды жұмыста кемсітушілікке, оқу мен білім алуға қолжетімділіктің болмауына, сондай-ақ билік пен қоғамның аз қолдауына тап болады.

Мүгедек азаматтарды жұмыспен қамтуда негізінде қажетті нәтижелерге қол жеткізу үшін олардың қызмет ететін орындарында кіруі үшін жағдай жасап қана қоймай, қоғамның ерекше күтімді қажет ететін адамдарға деген көзқарасын өзгерту керек. Ерекше күтімді қажет етушілік жақсы мансап құруға кедергі емес екенін және әр азамат, соның ішінде ерекше күтімді қажет ететін азаматтар да лайықты жұмысқа және өзінің әлеуетін қолдануға құқығы бар екенін түсіну қажет. Қазіргі уақытта, тек жалғыз бір ғана мемлекетте қолданылатын және басқа ешбір басқа жерде қолданылмайтын арнайы мысалдар жоқ. Мүгедек азаматтарды жұмыспен қамту үшін мекемелерді ынталандыруға қажет барлық үлгілер әртүрлі мемлекеттерде дайындалған және қолданылатын қаражаттық қолдау мен кеңес беру қызметтерінің әртүрлі түрлеріне негізделген.

Дегенмен әрбір мемлекет аталған мәселеге жеке-жеке қарай алады және олардың жағдайларында тиімді жұмыс жасайтын арнайы әдістерді қолдануға мүмкіндігі бар. Аталған шешім қабылдау барысына қатысуды, жаңадан дағдыларды меңгеруді және мансаптық өсімнің мүмкіндігін қамтиды. Аталған тәсілді мүгедек азаматтармен жұмыс жасауға да қолдануға болады. Осының арқасында азаматтар өздерін ұжымның толыққанды мүшелері ретінде сезінеді және даму болашағын ұғынады.

Жалпы айтқанда, басқа жерде қолданылмайтын арнайы үлгілер болмаса да, әрбір мемлекет мүмкіндігі шектеулі азаматтарды жұмысқа орналастыру үшін, кәсіпкерлерді ынталандыру үшін жергілікті жағдай мен қажеттіліктерге негізделген жеке тәсілді қолдана алады.

2.2 Қазақстандағы инклюзивті саясаттың іске асырылуы

Қазақстанның инклюзивті саясатты іске асыру жөніндегі Ұлттық жоспарын іске асыру және дамыту кешенді тәсілді және барлық мүдделі тараптардың белсенді қатысуын талап етеді. Тиісті заңнаманы әзірлеп қана қоймай, оның тиімді орындалуын қамтамасыз ету, инфрақұрылымды жақсарту, мүмкіндігі шектеулі жандар үшін білім мен жұмыспен қамту деңгейін арттыру маңызды.

Жұртшылықтың белсенділігін қосу және ақпараттық науқандарды өткізу де жоспарды сәтті жүзеге асырудың негізгі элементтері болып табылады.

Қазақстанда қазіргі уақытта мүмкіндігі шектеулі жандарға арналған ұлттық стратегия қабылдаумен қатар арнайы жол картасын дайындау қажеттілігі бар. Мүмкіндігі шектеулі жандар үшін инклюзивті орта құру заңнамалық өзгерістерді, инфрақұрылымды жаңғыртуды, білім беру мен жұмыспен қамту сапасын арттыруды, сондай-ақ белсенді қоғамдық хабардарлықты қамтитын кешенді тәсілді талап етеді. Ол үшін алдымен заңнаманы өзектендіру қажет. Ол халықаралық стандарттарға және БҰҰ Мүгедектердің құқықтары туралы Конвенциясына сәйкес қолданыстағы заңдар мен нормативтік актілерді жаңарту және жетілдіруді қамтуы керек [12]. Ол үшін «Қазақстан Республикасында мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы» заңды қайта қарау және жаңарту, мүгедектігі бар адамдар үшін тең құқықтар мен мүмкіндіктерді қамтамасыз ететін жаңа ережелерді енгізу, ұлттық инклюзивті саясаттың орындалуын үйлестіру мен бақылауды қамтамасыз ету, мүгедектік мәселелері жөніндегі ұлттық үйлестіру кеңесін құру қажет [13].

Сонымен қатар, қолданыстағы ғимараттар мен инфрақұрылымға аудит жүргізіп, жаяу жүргіншілер өткелдерінде пандустарды, лифттерді, тактильді жолдарды және дыбыстық сигналдарды орнатуды қамтитын жаңғырту жоспарын әзірлеу және іске асыру қажет. Әмбебап дизайн принциптерін енгізу жол картасында қамтылуы керек деп есептеймін. Ол үшін құрылыс нормалары мен ережелеріне әмбебап дизайн стандарттарын енгізу, сәулетшілер мен құрылысшылар үшін оқыту және сертификаттау жүргізу қажет. Бұл жол картасынан мүмкіндігі шектеулі жандардың экономикалық тәуелсіздігі үшін жағдай жасау, мүгедектерге жұмыс орындарын ұсынатын әлеуметтік кәсіпорындарды қолдау, әлеуметтік кәсіпкерлер үшін гранттар мен жеңілдікті кредиттер енгізуді сырт қалдырмау керек. Бұл жол картасын іске асыру мемлекеттік органдардың, қоғамдық ұйымдардың, жеке сектордың және халықаралық әріптестердің күш-жігерін үйлестіруді талап етеді. Кешенді тәсіл және барлық мүдделі тараптардың белсенді қатысуы мүмкіндігі шектеулі адамдар өз әлеуетін іске асыра алатын және қоғамның дамуына үлес қоса алатын Инклюзивті ортаны құруға көмектеседі.

Елімізде бұл саланы жетілдіру мақсатына арналған бірқатар қолдау шаралары бар. Алайда әлі де болса әлем елдеріндегідей тиімді мақсаттарды тәжірибе қосуға кезек күттірмейтін іс болып қала бермек. Мәселен, I, II, III топтағы мүгедектердің және бала кезінен мүгедектердің өмір сүру сапасын жақсарту үшін Қазақстанда қосымша жәрдемақылар мен қолдау шаралары қажет. Қаржылық қолдау немесе қосымша жәрдемақылар мен өтемақылар беру. Бұл әлеуметтік төлемдердің жоғарылауынан туындап отыр. Ай сайынғы әлеуметтік жәрдемақылардың, әсіресе I топтағы мүгедектер мен бала кезінен мүгедектердің лайықты өмір сүру деңгейін қамтамасыз ету үшін ұлғаюы, медициналық шығындар үшін өтемақылар: соның ішінде мүгедектердің өмірі мен денсаулығына қажетті дәрі-дәрмектерді, медициналық процедуралар мен жабдықтарды жабуға негізделуі керек. Тұрғын үйге субсидиялар беру уақыт

талабы. Себебі мүгедектердің қажеттіліктеріне бейімделген тұрғын үйді сатып алуға немесе жалға алуға субсидиялар беруді қарастырса бірқатар әлеуметтік мәселелер шешімін табар еді.

Екінші мәселе медициналық және оңалту көмегін жетілдіру. Ол үшін тегін немесе жеңілдетілген медициналық көмек топтамасын ұсынып, мүгедектерге арналған тегін медициналық қызметтер мен дәрі-дәрмектер тізімін кеңейту, мамандандырылған медициналық мекемелерге қолжетімділікті қалыптастыру, көлік қызметтерін қоса алғанда, мүгедектерге арналған мамандандырылған клиникалар мен оңалту орталықтарының қолжетімділігін қамтамасыз ету ерекше жағдайды қажет ететін жандардың құқығы мен мүдделерінің сақталуын қамтамасыз етер еді. Оңалту және физиотерапия бағдарламаларын, мүгедектердің денсаулығын қалпына келтіруге және қолдауға бағытталған бағдарламаларды әзірлеу және қаржыландыру, психологиялық қолдау шараларын ұйымдастыру, мүгедектер мен олардың отбасыларын қолдау үшін психологтар мен психотерапевттерге қол жетімділікті қамтамасыз ету әлем елдерінің оң тәжірибелерінің біздің елімізде де жүзеге асырылуын қамтамасыз етері сөзсіз. Әдетте қоғамда әртүрлі психологиялық мінез-құлықпен, әр түрлі стереотиптерден арыла алмай жүрген студенттерге стипендиялар мен гранттар бөлу, мектептерде, колледждерде және университеттерде мүгедектерді оқытуға қаржылық қолдау көрсету, оқу материалдарымен қамтамасыз ету, мүгедектерге бейімделген оқулықтарды, бағдарламалық қамтамасыз етуді және басқа да білім беру ресурстарын тегін ұсыну – олардың қоғаммен етене араласуына және өмірге құлшыныстарын арттыруға оң септігін тигізуге ықпал етері анық.

Оқу мерзімі аяқталған соң мүгедектердің жұмысқа орналасу мүмкіндігін жақсарту үшін біліктілікті арттыру және кәсіби қайта даярлау курстарын ұйымдастыру, мүгедектер қажетті қызметтерді ала алатын және қоғамда уақыт өткізе алатын орталықтарды құру және қолдау, үйден күтім жасау және үйде мүгедектерге күтім жасайтын отбасыларды қолдау бағдарламаларын іске қосу, соның ішінде қаржылық көмек және әлеуметтік қызметкерлердің қызметтерін ұсыну әртүрлі мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың күш-жігерін кешенді тәсіл мен үйлестіруді талап етеді. Қаржылық қолдауды ғана емес, сонымен қатар сапалы медициналық қызметтерге, білімге, жұмыспен қамтуға және әлеуметтік интеграцияға қол жеткізуді қамтамасыз ету маңызды. Тек осылай ғана мүмкіндігі шектеулі жандар қоғам өміріне толыққанды қатыса алатын инклюзивті орта құруға болады. Осы аталған жұмыстарды жүзеге асырмай мүмкіндігі шектеулі жандардың жағдайын жасау, мәселелерін шешу және мүмкіндігі шектеулі жандардың жыл сайынғы өсімін тоқтату мүмкін емес.

2.3 Өңірлер бөлінісіндегі мүмкіндігі шектеулі азаматтар туралы

Елімізде соңғы 5 жылды алып қарайтын болсақ, өңірлер кескінінде мүмкіндігі шектеулі жандардың саны артып келеді. Бұл мемлекеттік деңгейде қаралатын және ойландыратын басты мәселелердің бірі деп есептеймін. Төмендегі кестеде осы айтылғандарды нақты көруге болады. (1-кесте)

Кесте 1 – Өңірлер бөлінісінде тіркелген мүгедек адамдар саны

Қазақстан Республикасы	2019	2020	2021	2022	2023
	695253	695131	696825	711786	724982
Абай	-	-	-	24272	24142
Ақмола	29059	28798	29073	28948	29608
Ақтөбе	27044	27401	27694	28618	29372
Алматы	68775	67251	67237	43668	44075
Атырау	22886	23066	23679	24446	25431
БҚО	24401	24272	24213	24351	24719
Жамбыл	45880	45805	45777	45426	45708
Жетісу	-	-	-	24364	24917
Қарағанды	67763	67384	67795	56106	56166
Қостанай	28177	27809	28092	28167	28637
Қызылорда	30115	30570	31345	32012	33077
Маңғыстау	27715	28569	29194	30642	31790
Павлодар	27965	27868	27824	28246	28907
СҚО	26944	26432	26100	25124	24701
Түркістан	94128	95808	97619	96783	98171
Ұлытау	-	-	-	11430	11452
ШҚО	56543	54905	54838	30018	29995
Астана қаласы	27518	28607	26730	32182	34754
Алматы қаласы	53706	53900	52438	56956	58583
Шымкент қаласы	36634	36686	37177	40027	40777
Ескертпе – Автор дереккөзі негізінде жасаған [14]					

Кесте 2 – Өңірлер бөлінісінде тіркелген 18 жасқа дейінгі мүгедек балалар саны

Қазақстан Республикасы	2019	2020	2021	2022	2023
	91573	94660	98254	104260	109496
Абай	-	-	-	2668	2824
Ақмола	2885	2970	3077	3232	3403
Ақтөбе	4016	4227	4428	4774	5031
Алматы	8757	8698	8953	6755	6755
Атырау	3580	3726	3922	4147	4400
БҚО	2750	2801	2866	2965	3130
Жамбыл	6511	6615	6658	6784	6922

Жетісу	-	-	-	2 876	3 210
Қарағанды	5291	5368	5478	4808	5029
Қостанай	2956	3081	3231	3304	3551
Қызылорда	5010	5205	5513	5969	6414
Маңғыстау	5831	6287	6601	6997	7284
Павлодар	2874	2978	3123	3425	3695
СҚО	2172	2196	2236	2333	2366
Түркістан	14558	14737	14883	14829	14962
Ұлытау	-	-	-	928	1004
ШҚО	5463	5451	5593	3142	3155
Астана қаласы	5937	6610	7188	8201	9292
Алматы қаласы	6968	7364	7841	8600	9301
Шымкент қаласы	6014	6346	6663	7523	7768
Ескертпе – Автор дереккөзі негізінде жасаған [15]					

Мүмкіндігі шектеулі жандарды жаппай кәсіпкерлік негіздеріне баулу және оларға тең мүмкіндіктер туындату бойынша ақпараттарды талдау барысында осы салаға әлі де назар аудару керектігін анықтадым. Яғни ерекше жағдайды қажет ететін жандарды кәсіпкерлік баулу бойынша нақты индикаторлардың біркелкілігі байқалмайды. Мүмкіндігі шектеулі жандарды жаппай кәсіпкерлік негіздеріне тарту олардың экономикалық жағдайына, әлеуметтік интеграциясына және жеке дамуына әсер ететін көптеген жағымды аспектілерге ие. Мүгедектер арасындағы кәсіпкерлікті қолдауға бағытталған мемлекеттік және қоғамдық бағдарламалар олардың өмір сүру сапасын едәуір жақсартып, қоғамның жалпы дамуына үлес қоса алады. Мүмкіндігі шектеулі табысты кәсіпкерлер басқа мүгедектерге экономикалық және әлеуметтік өмірге белсенді қатысуға ынталандыру арқылы үлгі бола алады.

Жобаның мақсаты мен міндетіне қол жеткізу үшін жұмыспен нәтижелі қамтылуы және кәсіпкерлікті дамытуға қатысуы зерделенді. Нәтиже төмендегі кестеде көрсетілген (3-кесте).

Кесте 3 – 2017-2021 жылдар аралығында «Нәтижелі жұмыспен қамту және жаппай кәсіпкерлікті дамыту» бағдарламасына қатысқан мүгедектігі бар адамдар саны

Қазақстан Республикасы	2017	2018	2019	2020	2021
	15184	23630	21554	17029	22927
Ақмола	545	913	854	638	843
Ақтөбе	740	1236	1245	1037	1436

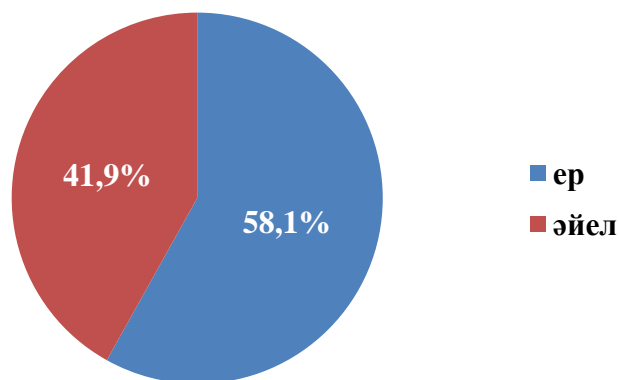
Алматы облысы	1350	2420	1617	1492	2082
Атырау	909	670	861	721	868
Батыс Қазақстан	622	1038	901	596	839
Жамбыл	905	1336	1241	998	1809
ОҚО	2315	-	-	-	-
Қарағанды	1520	2660	2092	1311	1745
Қостанай	619	863	716	556	784
Қызылорда	771	1223	1041	808	1203
Маңғыстау	639	1104	1298	802	1211
Павлодар	936	1182	1033	673	830
СҚО	562	703	784	642	714
Түркістан	-	2689	2823	2273	3687
ШҚО	1225	1870	1407	835	1223
Астана қаласы	586	982	768	537	750
Алматы қаласы	940	1638	1661	2198	1719
Шымкент қаласы	-	1101	1212	912	1184
Ескертпе – Автор дереккөзі негізінде жасаған [16]					

Ал «Нәтижелі жұмыспен қамту және жаппай кәсіпкерлікті дамыту» бағдарламасы бойынша жұмысқа орналастырылу деңгейі 2021 жылы 100 пайыз қамтылуы байқалады, дегенмен жұмысқа қабілетті мүгедектігі бар азаматтардың жалпы санынан 0,5 пайыз шамасын ғана құрайды [17] (4-кесте).

Кесте 4 – 2017-2021 жылдар аралығында «Нәтижелі жұмыспен қамту және жаппай кәсіпкерлікті дамыту» бағдарламасы бойынша жұмысқа орналастырылу деңгейі

Аймақтар/Жылдар	2017	2018	2019	2020	2021
Бағдарламаға қатысқандар	15184	23630	21554	17029	22927
Жұмысқа орналасқандар	12 475	20763	20640	19921	22902
Айырмашылық, (%)	-17,8	-12,1	-0,4	+17	-0,01
Ескертпе – Автор дереккөзі негізінде жасаған [16]					

2023 жылы Мүмкіндігі шектеулі жандарға арналған бағдарламалардың тиімділігін анықтау мақсатында Астана қаласының аумағында мүмкіндігі шектеулі азаматтардың және күтушілерінің арасында сауалнама жүргізілген (Сурет 1-8).

1-сурет – Сұрақ: «Жынысыңыз?»(%)

Ескертпе – Автор жүргізген сауалнама негізінде жасаған

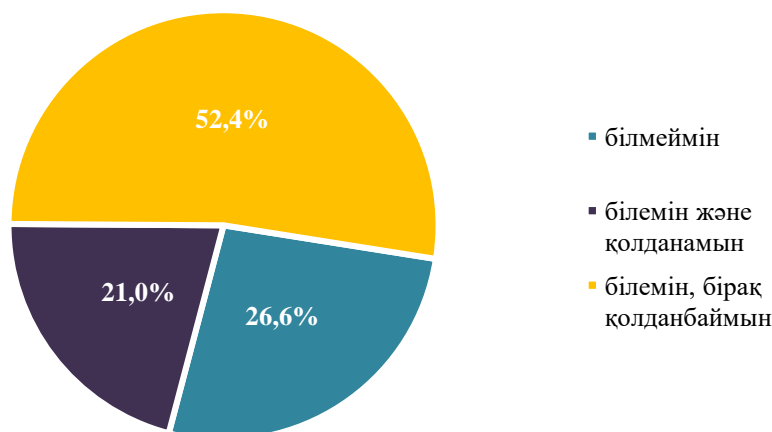
Жобаның зерттеу уақыты аяқталғанға дейін жалпы 124 адаммен (74 ер адам және 50 әйел адам) сауалнама жүргізілді (1-сурет).

2-сурет – Сұрақ: «Сіздің білім деңгейіңіз?»(%)

Ескертпе – Автор жүргізген сауалнама негізінде жасаған

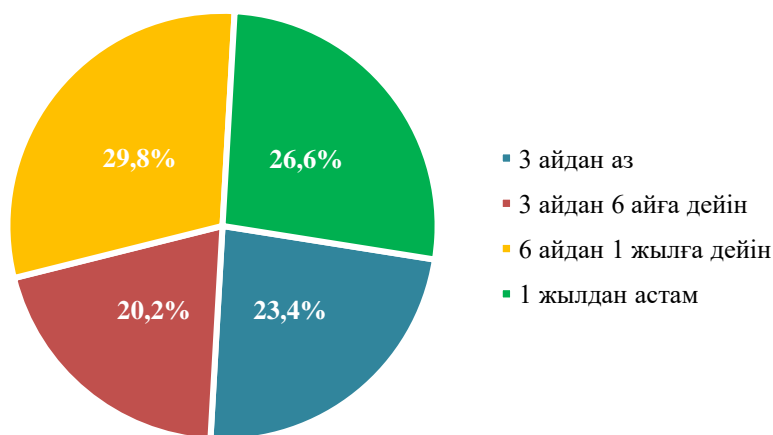
Респонденттердің білім деңгейіне келетін болсақ, магистр және бакалавр деңгейінде 64 адам (51,6%), ал қалған 60 адам орта кәсіптік білім деңгейінде не одан төмен (2-сурет).

3-сурет – Сұрақ: «Жұмыспен қамту орталығының қызметтері туралы білесіз бе? Сіз оларды қолданасыз ба?»(%)

Ескертпе – Автор жүргізген сауалнама негізінде жасаған

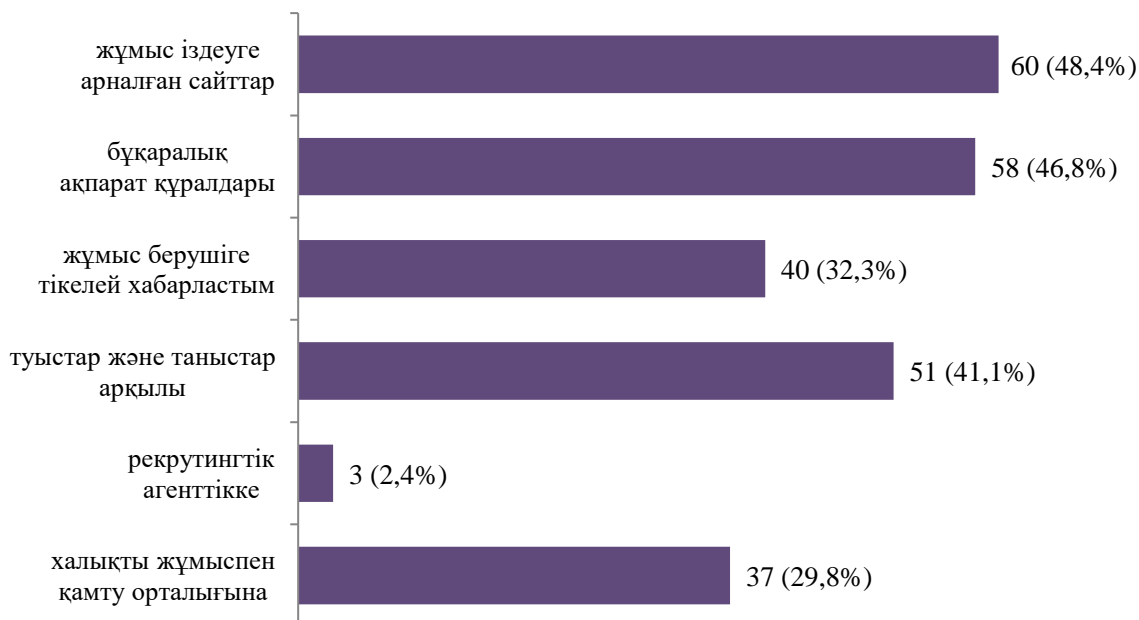
Сұрау барысында 124 адамның тек 65 адамы (52,4%) «Жұмыспен қамту орталық» қызметін білетінін, алайда қолданбайтынын көруге болады (3-сурет).

4-сурет – Сұрақ: «Сіз қанша уақыт жұмыс іздестіріп жүрсіз немесе іздедіңіз?»(%)

Ескертпе – Автор жүргізген сауалнама негізінде жасаған

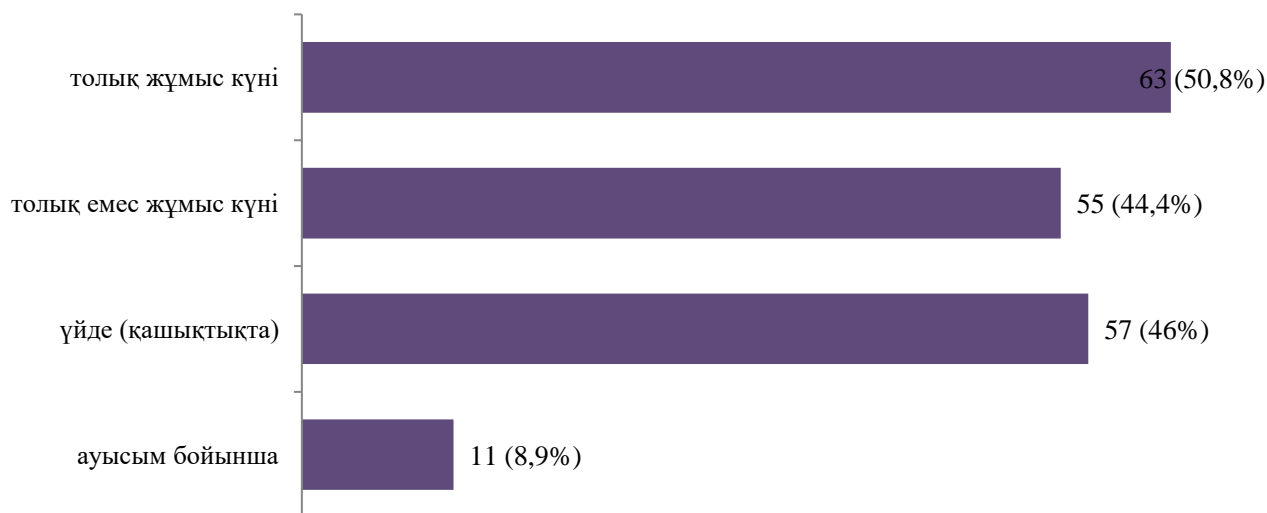
Жұмыс іздеу уақыты бойынша сұраушылардың арасында проценттік үлес жылдан артық жұмыс іздегенін, не іздеп жүргенін белгіледі (4-сурет).

5-сурет – Сұрақ: «Сіз жұмыс табу үшін қайда немесе кімге жүгіндіңіз?»(%)

Ескертпе – Автор жүргізген сауалнама негізінде жасаған

Ал жұмыс іздеу барысында респонденттер арасында көпшілігі таныстар мен туыстар арқылы тікелей жұмыс берушіге хабарласатынын және жұмыс іздеу сайттарынан іздейтінін көрсетті (5-сурет)

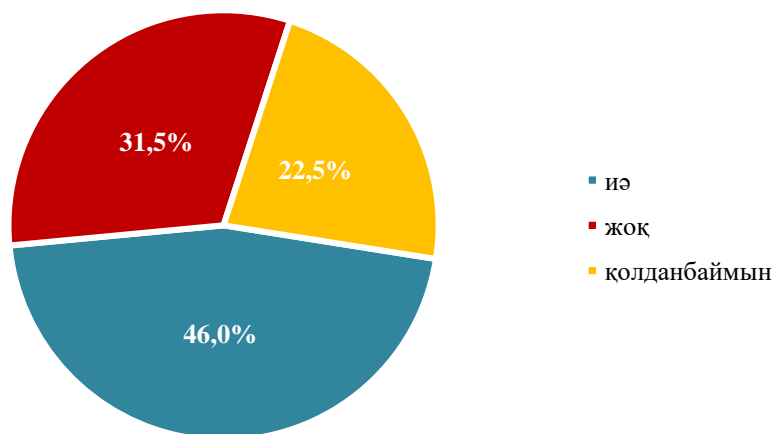
6-сурет – Сұрақ: «Жұмысқа тұруда Сізге қандай жұмыс түрі қолайлы?» (%)
Ескертпе – Автор жүргізген сауалнама негізінде жасаған

Жұмыс күні бойынша сұраушылардың жартысынан астамы толық жұмыс күніне келісетіндігін көрсетті (6-сурет).

7-сурет – Сұрақ: «Не себепті жұмыс іздеп жүрсіз?» (%)
Ескертпе – Автор жүргізген сауалнама негізінде жасаған

Жұмыс іздеу себебі бойынша сұраққа сұраушылардың басым көпшілігі өзін және отбасы мүшелерін азық-түлікпен және материалдық қажеттіліктермен қамтамасыз ету үшін деген жауап берілді (7-сурет).

8-сурет – Сұрақ: «Сізге жұмыс іздеу сайттарын пайдалану ыңғайлы ма?» (%)
Ескертпе – Автор жүргізген сауалнама негізінде жасаған

Респонденттер арасында тек 46 проценті жұмыс іздеу сайттар ыңғайлы, ал 22 проценттен артық үлесі қолданбайтынын тұжырымдап отыр (8-сурет).

Сауалнаманы қорытындылайтын болсақ, сауалнама сұрақтары электронды түрде Астана қаласы бойынша жіберілгенмен, мұнда 124 адамның өтуі – мүгедектігі бар адамдардың қоғамдық мәселелерге жеткілікті дәрежеде қатысуының төмендігін байқатады. Сауалнамаға қатысқан азаматтардың арасында білім деңгейі жұмысқа орналасуға жеткілікті бола тұра, жұмыс табу мәселесінің әлі де барын байқатып отыр. Жұмыс іздеу және тұруы негізінен материалдық қажеттіліктерді қамтамасыз ету мақсатында болып отыр. Сауалнама көрсеткіштері жұмыс іздеу платформасының жеткілікті түрде мүгедектігі бар адамдар немесе олардың күтушілері арасында танымал еместігін байқатады.

3 МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ АЗАМАТТАРДЫҢ АЛДЫНДА ТҮРҒАН КЕДЕРГІЛЕРІ

3.1 Мүмкіндігі шектеулі азаматтарға қызмет көрсету кедергілері

Жоба зерттеуін тереңдету үшін сараптамалық сұхбатқа 2 респондент алынды және де келесідей сұрақтар қойылды:

1. Сіздің пікіріңізше қазіргі уақытта мүгедектігі бар азаматтарды жұмысқа орналастыру бойынша қандай мәселелер бар?

2. Сіздің пікіріңізше осы сала бойынша мемлекеттік бағдарламалардың тиімділігі қандай?

3. Сіздің ойыңызша мүгедектігі бар азаматтар үшін жоғары оқу орындарында білім алуы үшін қандай кедергілер бар?

4. Тұрғын үй аулаларында, саябақтарда мүгедектігі бар балаларға арналған ойын алаңшаларының болғанын қалар ма едіңіз?

Сұхбат елімізде мүмкіндігі шектеулі азаматтардың құқықтарын қорғауда белсенділік танытып жүрге қоғам белсенділерінен алынды:

1-респондент жоғарыда қойылған сұрақтарға келесідей жауаптар алынды:

1. Елімізде «Мансап орталықтарының» мәліметтері бойынша, бүгінгі күні осы санаттағы жұмысқа тұратын 60 адамның тек үштен бір бөлігі ғана тұрақты жұмысқа орналасады. «Мансап орталығы» арқылы жұмысқа тұрушылар

шамамен 3-4 айдан кейін жұмыстан шығып кетеді. Оның басты себебі - жұмыс орындардың жеткілікті түрде жабдықталмауы болып отыр.

Мүмкіндігі шектеулі азаматтарға арналған орталықтардың мәліметі бойынша, басты мәселе мүмкіндігі шектеулі азаматтардың қоғаммен араласуға, жұмысқа тұруға ниетінің болмауы. Келтірілген ақпараттар бойынша, орталыққа келген 90 адамның тек 30 адамы ары қарай қоғамға бейімделіп, жұмысын жалғастырып кетеді. Қазіргі кезде әлеуметтік кәсіпкерлікпен айналысып жүрген ұйымдар арасында, жұмыскерлердің жиі ауысу тенденциясы байқалуда. Жұмыс іздеушілердің білім деңгейіне келетін болсақ, орталыққа негізінен орта білімі бар, не одан төмен білім деңгейдегі адамдар жүгінеді. Орталық тарапынан белгілі бір жұмысқа бейімдеу, цифрлық сауаттылыққа үйрету жүргізіледі.

2. Елімізде мүмкіндігі шектеулі азаматтарды жұмыспен қамту бойынша жан-жақты қолдау шаралары жүріп жатыр. Нақтылай келсек, жеке кәсіп ашу бойынша оқытулар, ұлттық жоспар бойынша қарастырылған қайта оқыту, оңалту шаралары, қайтарымсыз гранттар беру, жұмыс орындарын квоталандыру бағдарламалар және де, жоғарыда айтылып кеткендей, қажетті қызметтерді электронды форматқа өткізу бойынша үкімет тарапынан көптеген көмектер көрсетілуде.

3. Мүгедектігі бар азаматтар үшін жоғары оқу орындарында білім алу барысында кездесетін негізгі кедергілер бірнеше аспектілерді қамтиды. Оларға физикалық қолжетімділіктің болмауы, оқу үрдісіне қатысу қатысу кедергісі жатады. Осы кедергілерге тоқталып өтсек:

Физикалық қолжетімділік, инфрақұрылымдық мәселелер: Көптеген жоғары оқу орындарында мүгедектер арбасын пайдаланатын азаматтар үшін ыңғайлы кіру жолдары, лифттер, дәретханалар және аудиториялар жеткіліксіз. Сонымен қатар, көрмейтін және естімейтін студенттер үшін қажетті құрал-жабдықтар мен бейімделген орта жоқ.

Жолдарда жүру қиындықтары: Университетке немесе колледжге жету мәселесі де үлкен кедергі болып табылады. Қоғамдық көліктердің қолжетімсіздігі немесе оларға бейімделмеуі де студенттердің оқу орнына уақтылы келуін қиындатады.

4. Мүгедектігі бар балаларға арналған ойын алаңшаларының тұрғын үй аулаларында және саябақтарда болуы – инклюзивті қоғам құру жолындағы маңызды қадамдардың бірі. Мұндай алаңшалар балалардың физикалық, эмоционалдық және әлеуметтік дамуына ықпал етеді, сонымен қатар олардың қоғамға толыққанды қатысуына мүмкіндік береді.

Физикалық даму, мүгедектігі бар балаларға арналған арнайы бейімделген ойын алаңшалары олардың физикалық қабілеттерін дамытуға көмектеседі. Бұл алаңшаларда арнайы тренажерлар, тербелмелі орындықтар және басқа да физикалық жаттығуларды жасауға мүмкіндік беретін құрылғылар орналастырылады. Мұндай ойын алаңшалары арқылы балалар өздерінің физикалық денсаулығын нығайтады.

Әлеуметтік интеграция, мүгедектігі бар балаларға арналған ойын алаңшалары олардың құрдастарымен әлеуметтік қарым-қатынас орнатуға

мүмкіндік береді. Бұл балалардың әлеуметтік дағдыларын дамытуға және өздерін қоғамның бір бөлшегі ретінде сезінуге көмектеседі. Әріптестерімен ойнау арқылы олар өзара түсіністік пен ынтымақтастық қабілеттерін арттыратын болады.

2-респонденттен жоғарыда сұрақтарға төмендегідей жауаптар алынды:

1. Мүмкіндігі шектеулі азаматтардың көбінде жоғары білімі жоқ болып табылады. Олардың жұмыс табу мүмкіндігі тек қоғамдық қорлармен шектеліп отыр немесе әлеуметтік кәсіпкерлерде жұмыс таба алады. Мүмкіндігі шектеулі азаматтарға арнайы курстар керек, бүгінгі кезеңге сәйкес жаңа мамандықтарға оқытуымыз қажет. Мүмкіндігі шектеулі азаматтарға арнайы базаға жинау керек, себебі мүмкіндігі шектеулі азаматтарды жұмысқа орналастыруға дайын кәсіпкерлер оларды қайдан табуға болатынын білмейтін жағдайлар да кездеседі. Мысалы құлағы естімейтін адамдарға курстар жоқ. Оларды оқытатын адамдар да жоқтың қасы.

Мүмкіндігі шектеулі азаматтарды жұмысқа орналастыру кезіндегі басты проблема тең мүмкіндіктердің болмауы болып табылады. Қазіргі уақытта көптеген жұмыс берушілер бейімделген жұмыс орнын ұсынуға әзір емес, әр қызметкердің жеке ерекшеліктерін ескермейді. Сонымен бірге, көбінесе мүмкіндігі шектеулі азаматтарға қажетті біліктілік немесе жұмыс тәжірибесі жетіспейді, бұл жұмыс іздеу процесін қиындатып отырғаны рас.

2. Қазақстанда мүгедек азаматтарды қолдау саласында іске асырылып жатқан мемлекеттік бағдарламалар тиімді және нәтижелі болып отыр. Әлеуметтік жәрдемақылар мен қызметтердің сапасын арттыру, заңнамалық өзгерістер және инновациялық шешімдер бұл саланың одан әрі дамуына ықпал етуде. Алайда, әрқашан жақсартуды қажет ететін салалар бар, сондықтан мемлекеттік органдар мен қоғам бірлесе отырып, мүгедек азаматтардың өмір сапасын жақсарту үшін жұмыс істеуі маңызды.

3. Қазақстанда мүгедектігі бар азаматтардың жоғары оқу орындарында білім алуы барысында бірнеше кедергілер мен қиындықтар туындайды. Бұл кедергілер физикалық қолжетімділік, оқу процесіне қатысу мүмкіндіктері, әлеуметтік және экономикалық аспектілерді қамтиды.

Мүгедектігі бар азаматтардың жоғары оқу орындарында білім алуы барысында көптеген кедергілер мен қиындықтар туындаса да, мемлекет бұл мәселелерді шешу үшін белсенді жұмыс істеуі қажет. Инфрақұрылымдық, әдістемелік және экономикалық қолдау көрсету арқылы мүгедектігі бар студенттерге білім алу үшін қолайлы жағдайлар жасауға көңіл бөлуіміз қажет. Бұл шаралар олардың қоғамға толыққанды қатысуына және өздерінің әлеуетін жүзеге асыруына мүмкіндік береді.

4. Мүгедектігі бар балаларға арналған ойын алаңшаларының тұрғын үй аулаларында және саябақтарда болуы олардың физикалық, эмоционалдық және әлеуметтік дамуына үлкен септігін тигізеді. Бұл алаңшалар инклюзивті ортаны қалыптастырып, қоғамдағы теңдік пен әділдік принциптерін нығайтады. Қазақстанда бұл бағытта көптеген бастамалар қолға алынып, жүзеге асырылуда, бірақ әлі де көптеген жұмыстар атқарылуы қажет деп санаймын.

Нақты мысал келтіре кететін болсам:

Инклюзивті орта құру, теңдік және әділдік: Инклюзивті ойын алаңшалары барлық балаларға тең мүмкіндік береді. Олар бір-бірімен ойнап, қоғамдағы теңдік пен әділдік принциптерін үйренеді. Бұл алаңшалар арқылы стигматизация мен дискриминация азаяды.

Қауіпсіздік және ыңғайлылық, арнайы дизайн: Ойын алаңшалары қауіпсіздік стандарттарына сай жасалады, балалардың жарақат алу қаупін азайтады. Ата-аналар балаларын осындай алаңшаларға сеніммен алып келіп, олардың қауіпсіз ойнауын қамтамасыз ете алады.

Жоғарыда көрсетілген сауалнама мен сұхбатқа сүйенсек, мүгедектігі бар азаматтардың жұмысқа орналасу қиындығы негізінен, мемлекет тарапынан жұмыс іздеу көздерін жеткілікті түрде жарнама қылмайтыны мен кәсіпкерлік ұйымдарды жеткілікті түрде мүгедектігі бар адамдарға жұмыс орнының бейімделуін қадағалау кемшілігінен туындап отырғанын көруімізге болады. Нақтылай келсек, қазіргі уақытта электронды үкімет порталы арқасында онлайн түрде мүгедектікті белгілеу қызметі бар.

Қызмет көрсету нәтижесі ретінде:

– көрсетілетін қызметті алушыға мүгедектік белгіленген жағдайда – мүгедектік туралы анықтама;

– көрсетілетін қызметті алушыға ОЖБ-ның әлеуметтік бөлігі әзірленген жағдайда – мүгедекті оңалтудың жеке бағдарламасының әлеуметтік бөлігінен үзінді көшірме. Еңбек жарақаты және/немесе кәсіптік ауру салдарынан мүгедектер үшін – ОЖБ-ның әлеуметтік бөлігі;

– көрсетілетін қызметті алушыға ОЖБ-ның кәсіптік бөлігі әзірленген жағдайда – мүгедекті оңалтудың жеке бағдарламасының кәсіптік бөлігінен үзінді көшірме. Еңбек жарақаты және/немесе кәсіптік ауру салдарынан мүгедектер үшін – ОЖБ-ның кәсіптік бөлігі;

– көрсетілетін қызметті алушыға жалпы еңбек ету қабілетінен айырылу дәрежесі белгіленген жағдайда – жалпы еңбек ету қабілетінен айырылу дәрежесі туралы анықтама;

– көрсетілетін қызметті алушыға кәсіптік еңбек ету қабілетінен айырылу дәрежесі белгіленген жағдайда – кәсіптік еңбек ету қабілетінен айырылу дәрежесі туралы анықтама, кәсіптік еңбек ету қабілетінен айырылу дәрежесі туралы анықтамадан және медициналық-әлеуметтік сараптама актісінен үзінді көшірме;

– зардап шеккен қызметкердің көмектің қосымша түрлері мен күтімге мұқтаждығы айқындалған жағдайларда – зардап шеккен қызметкердің көмектің қосымша түрлері мен күтімге мұқтаждығы туралы қорытынды;

– кезекті қайта куәландыру кезінде мүгедек болып танылмағандарға – толық оңалту туралы хабарлама алу мүмкіндіктер көрсетілген.

Жоғарыда көрсетілетін қызметтерде жұмыспен қамту немесе жұмыс іздеу бойынша ешқандай мәлімет көрсетілмеген.

Зерттеу нәтижелерін қорытындылайтын болсақ, елімізде мүмкіндігі шектеулі азаматтарды жұмыспен қамту жағдайы қиын болып табылады.

Мүгедек азаматтардың теңдігі мен құқықтарын қорғауды қамтамасыз етуге арналған қолданыстағы заңдарға қарамастан, олардың көп бөлігі кемсітушілікке және жұмыспен қамтылудағы қиындықтарға тап болып отыр.

Елімізде мүгедек азаматтарды жұмыспен қамту бойынша қарап, факторларының әрқайсысын толық қарастырайық және олармен байланысты тәуекелдерді бағалайық:

Саяси фактор: Елімізде мүгедек азаматтардың құқықтарын қорғау және олардың жұмысқа орналасуын қамтамасыз ету үшін заңнамалық шаралар қолданады. Атап айтқанда, жаңадан қабылданған «Қазақстан Республикасының Әлеуметтік Кодексі» бар, ол мемлекеттің, жұмыс берушілердің және мүгедек азаматтардың мүгедектерді әлеуметтік қорғау және жұмысқа орналастыру саласындағы құқықтары мен міндеттерін белгілейді. Алайда, заңнамалық шаралардың болуына қарамастан, бұл шараларды жүзеге асыру жеткіліксіз немесе тиімділігі шамалы болып отыр. Кейбір компаниялар заң талаптарын елемей, мүгедектерді жұмысқа орналастырмау фактілері сарапшылық сұқбат барысында анықталып отыр, бұл мүгедектердің құқықтарын бұзуға және шектеуге әкелуі мүмкін.

Экономикалық фактор: Еліміздегі экономикалық жағдай мүгедектерді жұмысқа орналастыру мүмкіндігіне әсер етуі мүмкін. 2020 жылдың ортасынан басталған экономикалық дағдарыс жағдайында көптеген компаниялар өзінің жұмысшыларын, соның ішінде мүгедек азаматтарды қысқартты. Сонымен қатар, кейбір жұмыс берушілер мүгедектерді жұмысқа орналастырудан бас тартуы мүмкін, оларды өнімділігі төмен және компания үшін қымбат деп санайды. Бұл мүгедектердің еңбек нарығындағы мүмкіндіктерінің шектелуіне және олардың әлеуметтік қорғалуының төмендеуіне әкелуі мүмкін.

Әлеуметтік фактор: Еліміздегі мүгедек азаматтарға қоғамдық қатынас олардың жұмысқа орналасу мүмкіндіктерін едәуір дәрежеде айқындайды. Заңнаманың болуына қарамастан, көптеген мүгедектер қоғамда кемсітушілікке тап болады. Кейбір жұмыс берушілер мүгедектердің мүмкіндіктері мен қабілеттеріне қатысты стереотиптер мен алалаушылықтарға байланысты жұмысқа орналасудан бас тартуы мүмкін. Алайда, екінші жағынан, мүгедектерді белсенді қолдайтын және жұмысқа орналастыратын жұмыс берушілер бар. Осылайша, әлеуметтік фактор мүгедектердің жұмысқа орналасу мүмкіндіктерін төмендетуі де, арттыруы да мүмкін.

Технологиялық фактор: цифрлық технологияларды пайдалану мүгедектердің бос жұмыс орындары мен жұмысқа орналасу мүмкіндіктері туралы ақпаратқа қол жеткізуін жақсартудың негізгі факторы болуы мүмкін. Мысалы, мүгедек азаматтарды жұмысқа орналастыруға маманданған және оларға қол жетімді жұмыс орындары мен жұмыс берушілер туралы ақпарат беретін әртүрлі интернет-платформалар мен мобильді қосымшалар, сондай-ақ жұмысқа орналасу бойынша кеңестер мен ұсыныстар бар. Алайда, барлық мүгедектер мұндай технологияларға қол жеткізе алмайды, бұл олардың еңбек нарығындағы мүмкіндіктерін шектеуі мүмкін.

Тұтастай алғанда, елімізде мүгедек азаматтарды жұмысқа орналастырумен байланысты тәуекелдер жұмыс берушілер тарапынан кемсітушілік, Бос орындар туралы ақпаратқа қолжетімділіктің шектелуі және мемлекет пен қоғам тарапынан қолдаудың жеткіліксіздігі болып табылады. Сонымен қатар, елдегі экономикалық жағдай мүгедектердің жұмысқа орналасуына әсер етуі мүмкін. Алайда, цифрлық технологияларды дамыту және мүгедектерді қоғамдық өмірге белсенді қосу тәуекелдерді төмендетудің және еңбек нарығындағы барлық азаматтар үшін тең мүмкіндіктерді қамтамасыз етудің негізгі факторлары болуы мүмкін.

Мүмкіндігі шектеулі азаматтарға қолайлы орта қалыптастыру бойынша ұсыныстар

Аталған мәселелерді шешу бойынша ұсыныстар:

1. Мүмкіндігі шектеулі азаматтарды жұмыспен қамтамасыз ету - мүмкіндігі шектеулі адамдар үшін бірдей жұмыс мүмкіндіктерін құру. Ол үшін тиісті ақпараттық науқанды жүргізу, жұмыс іздеу кезінде оқуға қолжетімділікті және қолдауды қамтамасыз ету керек.

Мүгедектігі бар адамдарға арналған квотаның орындалуы мен жеткілікті түрде мемлекет тарапынан қадағалауын қамтамасыз ету үшін қажетті Заңнамаға өзгерістер мен толықтырулар (*бұйрық*) енгізу қажет:

Қазақстан Республикасы еңбек заңнамасы сақталуының тәуекел дәрежесін бағалау өлшемшарттары мен тексеру парақтарын бекіту туралы бұйрығында, тәуекелдерді басқару дәрежесі бойынша Ережеде квотаны орындамау бойынша тәуекел дәрежесін «Болмашы» санатынан «Орташа» санатына ауыстыру (5-кесте).

Кесте 5 – Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасын сақтаудағы тәуекел дәрежесін бағалау өлшемшарттары

Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрінің 2015 жылғы 25 желтоқсандағы № 1022 және Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрінің 2015 жылғы 28 желтоқсандағы № 801 бірлескен бұйрығының, Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасының сақталуына қойылатын талаптардың бұзылу дәрежесі			
1-қосымша, Реттік саны №32.	Қазіргі	Ұсынылатын	Ескертпе
	Мүгедектігі бар адамдар, пробация қызметінің есебінде тұрған адамдар, сондай-ақ бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдар және кәмелетке толғанға дейін ата-анасының қамқорлығынсыз қалған, білім беру ұйымдарының	Мүгедектігі бар адамдар, пробация қызметінің есебінде тұрған адамдар, сондай-ақ бас бостандығынан айыру орындарынан босатылған адамдар және кәмелетке толғанға дейін ата-анасының қамқорлығынсыз қалған, білім беру ұйымдарының	Бақылау субъектісіне (объектісіне) бару арқылы профилактикалық бақылаудың еселілігін бақылау органдары жоғары және орташа тәуекел дәрежесіне жатқызылған бақылау субъектілері (объектілері) санын арттырып, тексеру жиелілігін арттырады.

түлектері табылатын қатарындағы азаматтар белгіленген орындарының квотасын орындау – БОЛМАШЫ.	болып жастар үшін жұмыс –	түлектері табылатын қатарындағы азаматтар белгіленген орындарының квотасын орындау – ЕЛЕУЛІ.	болып жастар үшін жұмыс –	
Ескертпе – Автор дереккөзі негізінде жасаған [18]				

2. Мүмкіндігі шектеулі азаматтар үшін жоғары оқу орындарында білім алуға мүмкіндік жасау – инклюзивті білім беру-баршаға сапалы білім алуға қолжетімділік жағдайларын қалыптастыруға бағытталған білім беру жүйесін трансформациялау процестерінің бірі. Бұл физикалық, психикалық, интеллектуалдық, мәдени-этникалық, тілдік және басқа да ерекшеліктеріне қарамастан ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды жалпы білім беру ортасына қосуды, олардың сапалы білім алуына барлық кедергілерді жоюды, олардың әлеуметтік бейімделуін және қоғамға кірігуін қамтиды.

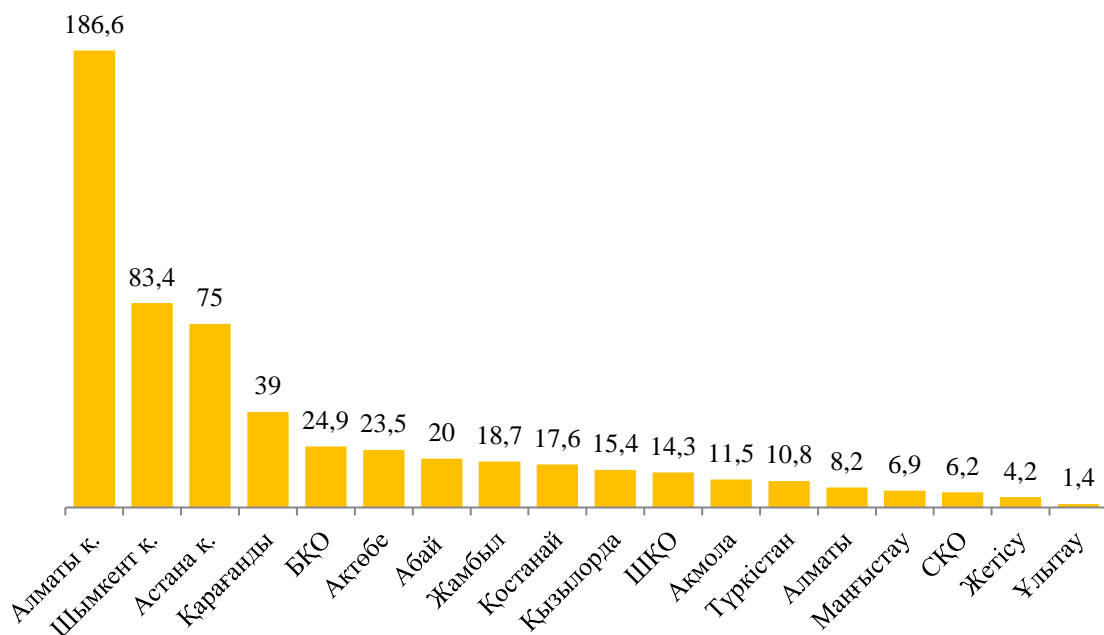
Инклюзивті қоғамды қалыптастырудағы тағы бір мәселе инклюзивті білім беру жүйесін жандандыру. Осы мақсатта шет мемлекеттердегі инклюзивті білім берудің тәжірибелеріне талдау жасасайтын болсақ, шамамен 1970-ші жылдардан бастап әлемнің бірқатар елдерінде мүгедектердің білім алу мүмкіндіктерін кеңейтуге ықпал ететін нормативтік актілер пакеті әзірлеу және енгізу жүргізіле бастады. АҚШ пен Еуропаның қазіргі білім беру саясатында бірнеше тәсілдер дамыды, соның ішінде: білімге қол жетімділікті кеңейту (widening participation), мейнстрим (mainstreaming), интеграция, инклюзия тәсілдері қолданысқа түсе бастады.

Ерекше білім алуды қажет ететін мүмкіндігі шектеулі балаларды дамыту мен тәрбие беруіне әр кез мемлекет тарапынан ерекше мән беріліп келеді. Соған қарамастан кемшіліктер, осы күнге дейін нақты шешімін таба алмаған мәселелер де аз емес.

Елімізде 2023-2024 жылғы оқу жылының басындағы мәлімет бойынша республика аумағында 112 жоғары оқу орны жұмыс істейді, оның 67-сі (59,8%-ы) жеке меншікте болса, 44-і (39,3%-ы) мемлекет және 1-еуі (0,9%-ы) шетел меншігінде.

2023-2024 оқу жылында жоғары оқу орындарындағы студенттердің жалпы саны 592,7 мың адамды құрады, оның ішінде әйелдер – 53%. Ағымдағы оқу жылында 171,7 мың адам қабылданды, оның 52,8% – әйелдер.

Жоғары білім алып жатқан студенттердің ең көп саны республикалық маңызы бар қалаларда – Алматы (186,6 мың), Шымкент (83,4 мың) және Астана (75 мың) (9-сурет).

9-сурет – Өңірлер бойынша студенттер саны, мың бірлік
Ескертпе – Автор дереккөзі негізінде жасаған [19]

2011 жылы Білім және Ғылым министрлігі алғаш рет 2011-2020 жылдарға арналған бағдарламасына инклюзивті білім беру жүйесін енгізіп, 2020 жылға дейін еліміздегі жалпы білім беретін мектептердің 70 пайызы инклюзивті білімді өз бағдарламаларына енгізуі тиіс деп тапсырма береді. Министрліктің енгізген бұл жаңашылдығы көпшілікті таң қалдырды, тіпті, кейбір мекемелер қандай бағытта жұмыс жасау керек екендігін де білмеді. Алайда, дәл осы кезеңде мүмкіндігі шектеулі жанды қоғамнан алшақтатып тұрған үлкен сең қозғалды. Әрине, бұл бағытта түйткілді мәселелер аз емес, алайда елімізде инклюзивті білім ерекше қарқын алып келе жатқанын көпшілік байқады. Тіпті, инклюзивті білім беру бойынша Орталық Азияда көш бастап тұрмыз деп айта аламыз.

2020 жылдың қортындысымен Қазақстанда ЖОО-да оқитын мүмкіндігі шектеулі студенттердің саны 3500-ден асады. Бұл сан 2016 жылғы 600 студентпен салыстырғанда айтарлықтай өскен. Қазіргі таңда әлемнің дамыған елдері мүгедектігі бар студенттердің жоғары білім алу мүмкіндіктерін арттыру үшін бірқатар шаралар қабылдануда.

Біздің мемлекетіміз де әлем елдерінен артта қалмай мүмкіндігі шектеулі азаматтардың жоғары оқу орындарында білім алуы үшін келесідей мәселелерді кезек күттірмей шешуі қажет:

Арнайы оқу материалдарын әзірлеу: Мүгедектігі бар студенттерге арналған оқу материалдары олардың ерекше қажеттіліктеріне сәйкес бейімделуі қажет. Оларға арнайы жабдықталған аудиториялар, оқытушылардың инклюзивті білім беру бойынша даярлығы және инклюзивті білім беру бағдарламалары кіреді. Сонымен қатар көзі көрмейтін студенттер үшін Брайль шрифтімен жазылған материалдар, естімейтін студенттер үшін сурдоаударма қосымшалары және басқа да арнайы құралдар мен технологиялар қолданылуы керек.

Арнайы оқытушыларды даярлау: Оқытушылар инклюзивті білім беру саласында арнайы дайындықтан өтуін қамтамасыз етуіміз қажет. Бұл олардың мүгедектігі бар студенттермен жұмыс жасау дағдыларын арттырады және оларды оқыту әдістерін бейімдеуге мүмкіндік береді. Елімізде инклюзия бағытында еліміздегі жоғары оқу орындары бакалавр дәрежесін оқытпайды. Бұл бағдарлама тек Назарбаев университетінде магистратура деңгейінде қамтылған. Жалпы, бұл жаңа әлеуметтік бағыт. Сондықтан біздің мемлекетіміз аталған мәселеге дер кезінде көңіл бөлуі керек деп есептеймін. Себебі алдағы уақытта бұл сала бойынша кәсіби білікті мамандарға деген сұраныстың өсетіні анық.

Әлеуметтік теңсіздікті жеңуге және әділеттілікке қол жеткізуге қызмет еткен жоғарғы оқу орны ғана әлемдік рейтингтерден ойып орын алары анық. Мүмкіндігі шектеулі студенттердің көпшілігі қолдаудың жетіспеушілігімен, әлеуметтік оқшауланумен және шеттетудің, кемсітудің және дискриминацияның басқа да түрлерімен бетпе-бет келеді. Инклюзивті білім беру бағдарламасы осы аталғандардың барлығын қамти алуы қажет.

3. Инфрақұрылымды жаңғырту мен қатар қоғамдық орындардың қолжетімділігін қамтамасыз ету – мүмкіндігі шектеулі азаматтар үшін қоғамдық орындар мен білім беру мекемелерінің физикалық қолжетімділігін қамтамасыз ету.

Елімізде 2027 жылға дейін Қазақстан Республикасында ерекше жағдайды қажет ететін азаматтардың құқықтарын қамтамасыз ету және оларға қолайлы орта қалыптастыру жөніндегі ұлттық жоспар бар [20]. «Amanat» партиясының сайлауалды бағдарламасы мен ел Президентінің нақты тапсырмасы бойынша дайындалған «Кедергісіз келешек» жобасы іске асырылуда [21].

Жобада қол жетімділіктің интерактивті картасының сайтына енгізілген ел бойынша бейімделуі тиіс 35 мыңнан астам объектілер айқындалды. 2021-2022 жылдары 8 мыңнан астам нысан бейімделді. 2023-2027 жылдар кезеңінде жыл сайын кемінде 5 мың объект (5 жылда 27 мың) бейімделуге тиіс. Биылғы жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша (2021-2022 жылдарды қоса алғанда) 11300-ге жуық нысан бейімделді.

Көпқабатты тұрғын үйлерде тұратын мүмкіндігі шектеулі жандарға қолайлы жағдай жасау маңызды мәселе болып табылады (6-кесте).

Кесте 6 – Көпәтерлі тұрғын үйдің үй жанындағы жер учаскесі

«Қазақстан Республикасындағы сәулет, қала құрылысы және құрылыс қызметі туралы» Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 16 шілдедегі № 242 Заңы.			
49-1-бап, 1-тармақ	Қазіргі	Ұсынылатын	Ескертпе
	Елді мекеннің бас жоспарына сәйкес көпәтерлі тұрғын үй салуға арналған жобалау құжаттамасында көпәтерлі тұрғын үйге іргелес жатқан	Елді мекеннің бас жоспарына сәйкес көпәтерлі тұрғын үй салуға арналған жобалау құжаттамасында көпәтерлі тұрғын үйге іргелес жатқан	Бұл көпқабатты тұрғын үйлерде тұратын мүмкіндігі шектеулі балалар үшін қолайлы орта қалыптастыруда орасан зор пайдасын тигізетін болады.

	және абаттандыруға, көгалдандыруға, спорт, ойын алаңдарын орналастыруға, кіреберіс жолдарға, тұрақ орындарына, тротуарларға, шағын сәулет нысандарына арналған көппәтерлі тұрғын үйдің үй жанындағы жер учаскесі көзделуге тиіс.	және абаттандыруға, көгалдандыруға, спорт, ойын алаңдарын орналастыруға, кіреберіс жолдарға, тұрақ орындарына, тротуарларға, шағын сәулет нысандарына арналған көппәтерлі тұрғын үйдің үй жанындағы жер учаскесі көзделуге, оның ішінде халықтың жүріп-тұруы шектеулі топтарына қолжетімді болуы ескеріле отырып қамтамасыз етілуге тиіс.	
Ескертпе – Автор дереккөзі негізінде жасаған [22]			

Балалық шақ – әр адамның өміріндегі ең бақытты әрі ең маңызды кезеңдерінің бірі. Бұл кезеңде балалар ойнап, әлемді танып, өздерінің физикалық және әлеуметтік дағдыларын дамытады. Бірақ, өкінішке орай, барлық балалар бірдей мүмкіндіктерге ие емес. Мүмкіндігі шектеулі балалардың қоғамның толыққанды мүшесі болып сезінуі үшін арнайы жағдайлар жасау өте маңызды. Ойын – барлық балалар үшін ортақ қуаныш пен дамудың маңызды бөлігі. Әр бала ойнау арқылы әлемді зерттейді, достар табады, физикалық және эмоционалдық дағдыларын дамытады. Мүмкіндігі шектеулі балаларға арналған ойын алаңдары олардың өздерін ерекше сезінбеуіне, керісінше, басқа балалармен бірге ойнап, уақыт өткізулеріне мүмкіндік береді.

Көпқабатты тұрғын үй аулаларында мүмкіндігі шектеулі балаларға арналған КАФ немесе ойын алаңдарын жасау – бұл олардың қоғамдағы тең құқықтарын қамтамасыз етудің бір жолы. Көпқабатты тұрғын үй аулаларындағы мүмкіндігі шектеулі балаларға арналған ойын алаңдары – бұл тек физикалық қолжетімділік емес, бұл – балалардың тең құқылы қоғамның мүшесі ретінде сезінуінің кепілі. Әр бала бақытты балалық шаққа лайық, және біз, қоғам ретінде, оларға бұл мүмкіндікті беруіміз қажет. Мұндай ойын алаңдары арқылы біз балаларымыздың болашағына жарқын жол ашамыз.

Инклюзивті ойын алаңшасына түсінік беретін болсақ – бұл мүгедек балалар мен қалыпты балалардың инклюзивті ойын құралдарын, әткеншектерін пайдалану арқылы бірге ойнауы (10-сурет).

10-сурет – Мүмкіндігі шектеулі балаларға арналған ойын алаңы
Ескертпе – Автор дереккөзі негізінде жасаған [23]

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорытындылайтын болсақ, ақпараттарға сәйкес мүгедек азаматтар қатары жылдан-жылға артып келе жатырғандығын байқайға болады. Бұл үрдіс өз кезегінде жұмыс жасай алатын мүмкіндігі шектеулі азаматтардың денсаулығына байланысты жұмыссыз азаматтар қатарын көбейтіп отыр. Үкімет тарапынан мүмкіндігі шектеулі азаматтарды жұмыспен қамту бойынша жұмыстары жүргізілуде. Жалпы бұл мүмкіндігі шектеулі азаматтарды білім беру, біліктілігін арттыру, мекемелерді квоталау арқылы жүзеге асырады. Әлемдік тәжірибеде, Еуропа мемлекеттерінде айрықша назар аңғартатын жұмыстардың бірі-арнайы онлайн платформа дайындау. Испания мемлекетінде мүмкіндігі шектеулі азаматтарды жұмысқа орналастыруға арналған бірнеше платформалар құрылды, мысалы, disjob порталы. Платформаны жұмыс табу үшін де, белгілі бір қызметке үміткерлерді іздеуге де қолдануға болады.

Жалпы алғанда, әлемдік тәжірибеде мүмкіндігі шектеулі азаматтарды жұмыспен қамту мүмкін екендігін және оларға қажетті жағдайлар мен қолдау көрсетілсе, жұмыста бағалы жұмыскер бола алатындығын көруге болады. Дегенмен әрбір мемлекет осы мәселеге әртүрлі қарай алады және олардың жеке жағдайында маңызды жұмыс жасайтын айрықша тәсілдерді қолдануға мүмкіндік болады. Аталған шешім қабылдауға қатысуды, жаңа дағдыларды үйренуді және мансапта өсім мүмкіндігімен қамтылу мүмкіндігі бар. Аталған тәсілді ерекше

күтімді қажет ететін азаматтарды жұмыс жасауға қолдануға мүмкіндік бар, осылайша азаматтар өздерін ұжымның толыққанды мүшелері ретінде сезінеді және даму болашағын көреді.

Мемлекеттік мекемелер статистикалық мәліметтеріне жүгінетін болсақ, жұмыспен қамту, білім беру және біліктілің арттыру бойынша тек сандық көрсеткіштерды көреміз. Аталған көрсеткіштер жасалып жатырған жұмыстардың, бағдарламалардың сапалығын бағалауға мүмкіндік бермейді. Ерекше күтімді қажет ететін азаматтарға арналған квоталардың бөлінген орындарға сәйкес мәлімет болғанымен, бұл квотаның орындалуы бойынша мемлекеттік мекемелердің ресми сайттарында, ғаламторда жарияланбауы тәжірибе жүзінде қадағалау және бақылау шараларында кемшіліктер бар екендігін айқындайды. Аталған тұжырым алынған сараптамалық сұхбат кезінде мемлекеттік қызметкер-сарапшымен нақтыланды.

Сараптамалық сұхбатқа сәйкес қазіргі таңда аталған санаттағы жұмысқа орналасатын азаматтың шамамен тек 3-тен 1-і ғана тұрақты жұмысқа орналасады. «Мансап орталығы» арқылы жұмысқа орналасатындардың тұрақтылығы төмен екендігі байқалады. Квотаны орындау бойынша мемлекет тарапынан бақылау барысы. Оның басты себебі жұмыс орындардың қажетті түрде жабдықталмауы болып отыр, ал жұмыс берушілердің ресми сайтында жұмыс табу қиындығының басты мәселесі жұмыс берушілердің дер кезінде бос лауазымдарды жаңаламауы, мүмкіндігі шектеулі азаматтарды жұмыс берушінің жұмыспен қамтығысы келмеуі.

Магистрлік жобада Қазақстандағы мүгедектігі бар азаматтар үшін жоғары оқу орындарында білім алуға мүмкіндік жасау бойынша кешенді шараларды ұсынып отырмын. Жобаның мақсаты – мүгедектігі бар студенттердің білім алу процесін жеңілдету, олардың оқу орындарындағы толыққанды қатысуын қамтамасыз ету және елімізде инклюзивті білім беру жүйесін дамытуға ықпал ету.

Қазақстан әділ, қолжетімді және сапалы білім алуға қол жеткізудің жалпы әлемдік қағидаттарын ұстанатындығы барлығымызға белгілі. Жыл сайын елімізде білім беру ұйымдарында тең қолжетімділікке ие, ерекше қажеттіліктері бар балалар саны өсуде. Алайда, жүргізілген зерттеулер көрсеткендей, мұғалімдер инклюзивті білім беруді енгізу қажеттілігін түсінсе де, олар көбінесе барлық балаларды, әсіресе мүгедектіктің ауыр түрлері бар балаларды құрдастарымен бірге оқу процесіне қосуға қарсы. Бұл ретте, зерттеушілердің пікірінше, мұғалімдердің көзқарасы инклюзивті білім беруге көшудің шешуші факторы болып табылады. Қазақстандық педагогтардың арасында мүмкіндігі шектеулі балалар оқи алмайды деген қате пікір жиі кездесіп те жатады. Бұл мұндай балалардың оқу және қоғамның дамуына үлес қосу мүмкіндігінен айырылуына әкеледі.

Қоғамдағы теріс көзқарастарды өзгерту және мүгедектігі бар студенттердің құқықтарын қорғау бағытында ақпараттық жұмыстар жүргізу еліміздің мемлекеттік саясатында басым бағыттардың бірі болуы қажет. Бұл қоғамның барлық мүшелерінің инклюзивті білім беру жүйесіне қатысуын және

мүгедектігі бар студенттердің қоғамға толыққанды интеграциялануын қамтамасыз етуге көп септігін тигізеді.

Оқу бағдарламаларын бейімдеу, әлеуметтік және психологиялық қолдау көрсету, қаржылық қолдау және қоғамдық сана-сезімді арттыру арқылы мүгедектігі бар студенттердің білім алу процесін жеңілдету және олардың қоғамға толыққанды қатысуын қамтамасыз ету аса маңызды. Осылайша, инклюзивті білім беру жүйесін дамыту арқылы Қазақстандағы білім беру саласында теңдік пен әділдік принциптерін нығайтып басқа да көршім мемлекеттерге үлгі бола алатынымызға сенімім мол.

Мүмкіндігі шектеулі азаматтар үшін инфрақұрылымды жаңғырту және қоғамдық орындардың қолжетімділігін қамтамасыз ету қоғамның әрбір мүшесінің тең және әділ өмір сүру құқығын іске асырудың маңызды бөлігі болып табылады. Біздің елімізде де осы бағытта атқарылып жатқан жұмыстар бар, бірақ әлі де көп нәрсені жақсартуымыз қажет.

Қазақстанда осы бағытта атқарылып жатқан жұмыстардың нәтижесінде мүгедек азаматтардың өмір сүру сапасы артуда, бірақ әлі де көптеген мәселелерді шешу қажет. Мемлекеттік және жеке сектордың бірлескен күш-жігері арқылы ғана мүгедек азаматтарға толыққанды және тең өмір сүру мүмкіндігін қамтамасыз етуге болады.

Қоғам мүгедектерге қолайлы жағдай жасай алмаса, олардың күнделікті өмірінде кездесетін қиындықтардың шешімі табылмайды. Мысалы, мүгедектер арбасында отырған адам оңалту орталығына тиісті тротуармен, арнайы көлікпен жету керек. Бірақ, пандус тік немесе мүлдем жоқ болса, арнайы лифтілер болмаса мүгедек адамға қолайсыздық туады. Ал, әлеуметтік инфрақұрылым объектілерінде күнделікті, еркін қозғалу үшін зағип жандардың қоршаған ортадағы қоғамдық көліктерді қолдану туралы түсінігі болу керек. Бөгетсіз орта – бұл физикалық, сенсорлық және ақыл-ойы кемістігі бар мүмкіндігі шектеулі жандардың қоршаған орта элементтерін еркін қолдануға мүмкіндік беретін орта.

Жалпылай айтқанда, кедергісіз орта дегеніміз оңай әрі қауіпсіз ортаны жалпыға бірдей қамтамасыз ететін аймақ. Адамдардың мүмкіндігін шектейтін ол физикалық жетіспеушілік емес, қоршаған орта және оның ыңғайсыздығы, сондай-ақ, қоғамның оларға деген қарым қатынасы болып табылады.

Бұл мүгедектіктің әлеуметтік үлгісі бойынша «мүгедектік» ұғымының қазіргі заманғы түсінігі. Осылайша, әлеуметтік модель мүмкіндікті шектейтін себептердің айқын бейнесін көрсетеді, сондай-ақ негізінен мүгедектерді қоғамнан оқшаулайтын кедергілерді анықтауға және олардың қоғамның толық мүшесі болуына жол бермеуге және мәселені қалай шешу керектігіне жауап береді.

Қорыта келгенде, айтқан кемшіліктер уақыт оздырмай шешімін табуы қажет. Мүмкіндігі шектеулі жандарды қоғамның бір мүшесі етіп, өмірден өз орнын тауып кетуге жәрдем ету мәселесіне жете көңіл бөлінуі керек. Олар келешекте мемлекетке, халыққа пайдасы тиер үлкен бастамалардың иесі болуы әбден мүмкін. Мемлекет осы бағыттағы шаруаларға нықтап кірісуі керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕР ТІЗІМІ

1 Жолдаулар. Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 2022 жылғы 1 қыркүйек // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. – URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-181416>. Жүгінген күні: 20.04.2024 ж.

2 Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 тамыздағы Конституциясы // Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілерінің «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>. Жүгінген күні: 21.04.2024ж.

3 Жусупов А.Б. Қазақстанда бүгінгі күні мүмкіндігі шектеулі азаматтардың алдында тұрған кедергілер // Молодой исследователь: вызовы и перспективы: сборник материалов CCCXLI международной научной-практической конференции. – Москва: 2024. – 355-363 б. – URL: <https://www.internauka.org/young-scientist/researcher/cccxli>. Жүгінген күні: 21.04.2024 ж.

4 «Мүгедектердің құқықтары туралы конвенцияны ратификациялау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 20 ақпандағы № 288-V ҚРЗ // Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілерінің «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000288>. Жүгінген күні: 22.04.2024 ж.

5 The Americans with Disabilities Act (ADA) protects people with disabilities from discrimination // Official website of the U.S. Department of Justice. – URL: <https://www.ada.gov/>. Жүгінген күні: 23.04.2024 ж.

6 Sozialgesetzbuch (SGB) // Offizielle Website des Sozialgesetzbuches. – URL: <https://www.sozialgesetzbuch-sgb.de/>. Жүгінген күні: 24.04.2024 ж.

7 Цель Швеции – чтобы люди с ограниченными возможностями участвовали в жизни общества наравне с другими гражданами // Официальный сайт Швеции на русском языке. – URL: <https://ru.sweden.se/lyudi-i-obschestvo/ravnopravie/ogranichennye-vozmozhnosti-bezgranichnaya-podderzhka>. Жүгінген күні: 24.04.2024 ж.

8 Доступная среда в Японии – как это работает // inva.kz информационный портал социальных новостей Казахстана. – URL: <https://inva.kz/2021/02/07/dostupnaya-sreda-v-yaponii-kak-eto-rabotaet/>. Жүгінген күні: 26.04.2024 ж.

9 Закон за хората с увреждания бр.105 от 18.12.2018 г // Министерство на труда и социалната политика Република България. – URL: <https://www.mlsp.government.bg/uploads/41/test/zakon-za-horata-s-uvrejdaniq-jan2023.pdf>. Жүгінген күні: 18.03.2024 ж.

10 Национална стратегия за хората с увреждания 2016 – 2020 г // Информационен портал за неправителствените организации в България. – URL: <https://www.ngobg.info/bg/documents/1724-национална-стратегия-за-хората-с-увреждания-2016-2020-г.html>. Жүгінген күні: 17.03.2024 ж.

11 «Қазақстан Республикасының Әлеуметтік Кодексі» Қазақстан Республикасының 2023 жылғы 20 сәуірдегі № 224-VII ҚРЗ Кодексі. // Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілерінің «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2300000224#z3404>. Жүгінген күні: 26.04.2024 ж.

12 Мүгедектердің құқықтары туралы конвенция // Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігінің ресми сайты. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/documents/details/545754?lang=kk>. Жүгінген күні: 18.04.2024 ж.

13 Қазақстан Республикасында мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы // Алматы қаласы жұмыспен қамту және әлеуметтік бағдарламалар басқармасының ресми сайты. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/almatyuzsp/documents/details/86855?lang=kk>. Жүгінген күні: 16.04.2024 ж.

14 Өңірлер бөлінісінде тіркелген мүгедек адамдар саны // Ұлттық Статистика Бюросы Қазақстан Республикасы Стратегиялық Жоспарлау Және Реформалар Агенттігінің ресми сайты. - URL: <https://stat.gov.kz/>. Жүгінген күні: 20.04.2024 ж.

15 Өңірлер бөлінісінде тіркелген мүгедек балалар саны // Ұлттық Статистика Бюросы Қазақстан Республикасы Стратегиялық Жоспарлау Және Реформалар Агенттігінің ресми сайты. - URL: <https://stat.gov.kz/>. Жүгінген күні: 20.04.2024 ж.

16 Центр деловой информации «Капитал» Как предлагают решить вопрос трудоустройства инвалидов. – URL: <https://kapital.kz/economic/93082/kak-predlagayut-reshit-vopros-trudoustroystva-invalidov.html>.

Жүгінген күні: 23.04.2024 ж.

17 «Нәтижелі жұмыспен қамтуды және жаппай кәсіпкерлікті дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған «Еңбек» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 13 қарашадағы № 746 қаулысы // Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілерінің «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000746>. Жүгінген күні: 16.04.2024 ж.

18 «Қазақстан Республикасы еңбек заңнамасы сақталуының тәуекел дәрежесін бағалау өлшемшарттары мен тексеру парақтарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрінің 2015 жылғы 25 желтоқсандағы № 1022 және Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрінің 2015 жылғы 28 желтоқсандағы № 801 бірлескен бұйрығы // Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілерінің «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1500012656>. Жүгінген күні: 17.04.2024 ж.

19 Өңірлер бойынша студенттер саны // Ұлттық Статистика Бюросы Қазақстан Республикасы Стратегиялық Жоспарлау Және Реформалар Агенттігінің ресми сайты. - URL: <https://stat.gov.kz/>. Жүгінген күні: 30.04.2024 ж.

20 «Қазақстан Республикасында мүгедектігі бар адамдардың құқықтарын қамтамасыз ету және тұрмыс сапасын жақсарту жөніндегі 2025 жылға дейінгі ұлттық жоспарды бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 28 мамырдағы № 326 қаулысы // Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілерінің «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000326>. Жүгінген күні: 17.04.2024 ж.

21 2023-2027 жылдарға арналған «Халықпен бірге» «Amanat» партиясының бағдарламасы // «Amanat» партиясының ресми сайты. – URL: <https://amanat2023.kz/kk/programs>. Жүгінген күні: 18.04.2024 ж.

22 «Қазақстан Республикасындағы сәулет, қала құрылысы және құрылыс қызметі туралы» Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 16 шілдедегі № 242 Заңы // Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілерінің «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z010000242>. Жүгінген күні: 17.04.2024 ж.

23 Мүмкіндігі шектеулі балаларға арналған ойын алаңы // Ашық дереккөзден алынды. – URL: <https://maqat-tynysy.kz/zhanalyqtar/audan/balalar-a-arnal-an-ojyn-ala-y-ashyldy.html>. Жүгінген күні: 30.04.2024 ж.